

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35.30.12.2019.IsI.Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

АБДУЛАҲАТОВ НОДИРЖОН УРАИМОВИЧ

**ХІХ АСР ИККИНЧИ ЯРМИ - ХХ АСР БОШЛАРИ МАРҒИЛОН
МУҲИТИДА ДИНИЙ ВА АГИОГРАФИК МАНБАЛАР ТАДҚИҚИ**

24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАН ДОКТОРИ (DSc)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

Докторлик (DSc) диссертацияси автореферати мундарижаси

Оглавление автореферата докторской (DSc) диссертации

Contents of the of Doctoral (DSc) Dissertation Abstract

Абдулахатов Нодиржон Ураимович

XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошлари Марғилон

муҳитида диний ва агиографик манбалар тадқиқи..... 3

Abdulahatov Nodirjon Uraimovich

Study of religious and hagiographic sources in the environment

of Margilan in the second half of the XIX - early XX century..... 29

Абдулахатов Нодиржон Ураимович

Исследование религиозных и агиографических источников

в среде Маргилана во второй половине XIX – начале XX века..... 55

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

List of published works 61

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35.30.12.2019.IsI.Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

АБДУЛАҲАТОВ НОДИРЖОН УРАИМОВИЧ

**ХІХ АСР ИККИНЧИ ЯРМИ – ХХ АСР БОШЛАРИ МАРҒИЛОН
МУҲИТИДА ДИНИЙ ВА АГИОГРАФИК МАНБАЛАР ТАДҚИҚИ**

24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАН ДОКТОРИ (DSc)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

Тарих фанлари бўйича фан доктори (DSc) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида 82019.1.DSc/Tar127 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертацияси Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.
Диссертация автореферати уч тилда (Ўзбек, инглиз, рус (резюме) Илмий кенгашнинг веб-саҳифасининг www.iiia.uz.uz ҳамда "ZiyoNet" ахборот-таълим портали www.ziyounet.uz манзилларига жойлаштирилган.

Илмий маслаҳатчи:

Остонакулов Икромиддин
тарих фанлар доктори, доцент

Расмий оппонентлар:

Бабаджонов Бахтиёр Миравмович
тарих фанлари доктори, профессор

Шодмонова Санобар Бозорбаевна
тарих фанлари доктори, профессор

Яён Кавахара
филология фанлари доктори, доцент

Етакчи ташкилот:

Ўзбекистон Республикаси Фанлар
академияси Тарих институти

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.26.04.2018.IsI.Tar/F/II.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2022__ йил «__» сентябр оят 14^о даги мажлисида бўлиб ўтди (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий хўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiia.uz)

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (___ рақам билан рўйхатга олинган.) (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий хўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiia.uz)

Диссертация автореферати 2022__ йил «__» _____ да таркатилди.
(2022__ йил «__» _____ даги ___ рақамли реестр баъномаси.)

Д.Р. Махсудов
Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш раиси, тарих
фанлари доктори (DSc), доцент

С. А. Рустаний
Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш котиби,
филология фанлари доктори
(DSc), доцент

З.М. Исламов
Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш қошидаги илмий
семинар раиси, филология
фанлари доктори, профессор

КИРИШ (фан доктори (DSc) диссертацияси аннотацияси)

Мавзунинг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон мамлакатлари илмий тадқиқот муассасаларида Марғилон тарихи, этнографияси, кадриятлари, шунингдек диний ва агиографик асарларни ўрганиш бўйича салмоқли ишлар амалга оширилди. Тадқиқотларда Марказий Осиёда фаолият олиб борган дин олимлари қаторида шаҳар уламоларининг ақоид (عقاید), фикҳ (فقه), калом (کلام), тафсир (تفسیر), ҳадис (حدیس) илмларига оид асарлари, тасаввуф тариқати пирлари, дарвеш (درویش), мажзуб (مجنوب), хароботий (خراباتی), қаландарлар (قلندر), жадидчилик ҳаракати ва жадидлар фаолияти, қозилик институти ва қозилар (قاضی), тарихий шахс ва воқеаларга оид хронограмма (تاریح), шажара (شجره) ва насабномалар моҳияти очиб берилди, адабиётга оид дoston, манзума (مظومه), қасида (қسىده), панднома (پندنامه) ва хотира (خاطره) асарлари ўрганилди.

Дунёда мана шу жараёнлар силсиласида ҳалигача эътибордан четда қолаётган, ўрганилиши жуда ҳам долзарб ва зарур бўлган мавзулар мавжуддир. Хусусан, XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Марғилон уламолари фаолияти, диний ва агиографик меросини тадқиқ этишга катта эҳтиёж бор. Марказий Осиёда Чор Россияси мустамлакачилик тизими ўрнатилгандан сўнг ҳам қадимий миллий маданият ўчоғи ҳисобланган йирик шаҳарлар ўзига хос илмий марказ сифатидаги вазифасини бажаришда давом этди. Айниқса, Фарғона области генерал-губернаторлиги маркази яқинида жойлашган Марғилон водийнинг маданий маркази мақомини ола бошлади. Бунда Бухоро мадрасаларида ўқиб келган уламолар Марғилон (مرغیلان) уламолари сафини тўлдириб, ўлка диний-ижтимоий ҳаётида бир қатор ислохотларни ўтказиш ташаббуси билан чиқиш салоҳиятларини намоён этдилар. Кўплаб алломалар тазкира (تذکیرة), табақот (طبقات), маноқиб (مناقب) – агиографик асарлар ва фикҳий асарлар ёзиб, Туркистон аҳли ўртасида шуҳрат қозонди. Ушбу мероснинг деярли энг муҳим қисми бугунгача очилмаган кўриқ ер сингари ўз тадқиқотчиларини кутиб турибди.

Янгиланаётган Ўзбекистонда олиб борилаётган диний-маърифий соҳага оид ислохотлар натижасида ўрта аср манбалари билан бир қаторда яқин ўтмишда мустамлакачилик даврида фаолият юритган ислом уламоларининг ҳаёт йўли, уларнинг илмий-маънавий меросини тадқиқ этиш имконияти яратилди. Шунинг учун Марғилон шахрининг XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида яратилган диний ва агиографик манбаларни атрофлича тадқиқ этиш учун мазкур мавзу танлаб олинди. Бугунги кунда давлат сиёсатида “Буюк аллома ва адибларимиз, азиз-авлиёларимизнинг бебаҳо мероси, енгилмас саркарда ва арбобларимизнинг жасоратини ёшлар онгига сингдириш, уларда миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини кучайтиришга алоҳида эътибор қаратишимиз керак”¹лиги бежиз таъкидланаётгани йўқ.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йил 28 декабрдаги 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // “Адолат” газетаси. 2018 йил 29 декабр сони.

Ўтган вақт давомида “Марғилон асрлар силсиласида”, “Марғилон шахрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни”² мавзуларида ўтказилган халқаро илмий конференциялар натижасида “Марғилон алломалари” туркумида “Мухаммад Юсуф Ҳазин (Хонақоҳий Ҳазрат Марғиноний)”, “Хожажон Хожа Рожий Марғиноний”, “Абдусамад Қоил Марғиноний” китоблари чоп этилди. Ушбу тадқиқот мавзуси ҳам Марғилон шаҳрида фаолият олиб борган уламоларнинг ҳаёти, диний ва агиографик меросини тадқиқ қилиш масалаларига бағишланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон “2022 - 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ва 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонлари, 2021 йил 16 июлдаги ПҚ-5186-сон “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази фаолиятини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги, 2022 йил 10 февралдаги ПҚ-126-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш ва тадқиқ этиш тизимини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорларида белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” номли устувор йўналишига мувофиқ амалга оширилган.

Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи³. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларига оид диний ва агиографик манбалар тадқиқи мавзусига бағишланган илмий изланишлар жаҳоннинг етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасалари, жумладан Осиё-Африка тил-маданияти тадқиқот институти (Япония), Австрия фанлар академияси (Institute of Iranian Studies, Austrian Academy of Sciences), Мартин-Лютер университети (Oriental Institute, Martin-Luther University Halle-Wittenberg, Germany), Прага университети (Чехия), Россия ФА умумийтарих институти (Институт всеобщей истории Российской академии наук), Санкт-Петербург университети (Филологический факультет Санкт-Петербургского Государственного Университета), Л.Н.Гумилев номидаги Евроосиё университети (Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

² Марғилон асрлар силсиласида (Республика илмий-амалий семинари материаллари). Фарғона, 2005. 108-б.; Марғилон шахрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шахрининг 2000 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. Тошкент, 2007. – 222 б.

³ Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий-тадқиқотлар шарҳи <http://www.eurogates.ru/programs/leidenuniversity/>; <http://www.azhar.edu.eg/>; www.beruni.uz/; <http://www.uqu.edu.sa/>; <http://www.ioquranic.com/>; <https://www.wise.edu.jo/>; www.kazanriu.ru/; <http://www.iium.edu.my/>; <http://corpus.quran.com/wordbyword.jsp>; <http://www.orientalstudies.ru/>; www.iiu.uz ва бошқа манбалар асосида амалга оширилди.

(Қазақстан), Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти, Ўзбекистон Ислам цивилизацияси маркази, Имом Бухорий номидаги халқаро илмий тадқиқот маркази, Имом Термизий номидаги халқаро илмий тадқиқот маркази томонидан амалга оширилмоқда.

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларидаги Марғилон уламоларнинг диний ва агиографик мероси таҳлили орқали жаҳонда амалга оширилган илмий тадқиқотларда бир қатор, жумладан, қуйидаги илмий натижалар олинган: XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида мавжуд бўлган диний-агиографик адабиётлар тарихи, қўлёзма манбалар таҳлили орқали диний ва адабий интеллектларнинг жамиятга кўрсатган ижтимоий таъсирини ўрганиш, хусусан бундай мероснинг илмий қийматини замонавий илмий методология мезонлари орқали баҳолаш ишлари далилланган (Lanzhou University – Хитой);

Марказий Осиё худудидаги диний-агиографик мероснинг гностик таҳлили, мазкур худуддаги мусулмон авлиёларининг типологияси, мазкур тоифанинг маҳаллий жамиятларда рус мустамлакачиларига қарши миллий озодлик руҳини ривожлантиришга кўшган тарихий миссияси баҳоланган (CNRS/GSRL, Paris – Франция), XX аср бошларида Марказий Осиё худудида диний-агиографик манбаларни тадқиқ этиш, хусусан бу мероснинг ўша даврда мавжуд бўлган ижтимоий-тарихий шароит билан алоқадорлигини тарихий нуқтаи назаридан баҳолаш, диний-агиографик мерос ташиган ғояларнинг ижтимоий муҳитдаги статик ва динамик ҳолатларга таъсири тадқиқ этилган (Takoma Park, MD – АҚШ), XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Фарғона водийсидаги маданий жараёнлар ва унинг таркибий қисми бўлган диний авлиёлар мероси, хусусан авлиёлик феномени ва унинг омма учун манипулятив таъсири, авлиёлик моделлари (models of sainthood), диний-агиографик асарларнинг ўша давр жамияти қадриятлар тизимига намуна сифатидаги таъсири ўрганилган (value as community role models) (Cardiff University – Уэльс), Мустамлакачилик даврида юзага келган ижтимоий зиддиятлар ва маънавий қашшоқликни бартараф этишда авлиёлар тўғрисидаги ибратли асарларнинг алоҳида ўрни кўрсатиб берилган (Asian-African Department of Tokyo University - Japan)⁴.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Марғилон маданий муҳити бўйича манбаларни ўрганиш тарихини тўрт гуруҳга ажратиш мумкин:

---

⁴ Kawahara Yayoi. Tadhkira of Khwaja Hasan Sahibqiran: Study on private manuscript in Ferghana Valley // Journal ASIAN and AFRICAN studies. No. 71. 2006. p. 226-230; Kawahara Yayoi. Private Archives on Makdumzada Familu in Marghilan. TIAS Central Eurasian Research Series №7. Tokio. 2012. - 277 p; Мўминов А., Абдулаҳатов Н., Қавахара Я, Синьцзян ва Фарғонада топишган мазор ҳужжатлари (факсимеле) / Токио чет тиллари университети, Осиё-Африка тил-маданияти тадқиқот институти. 2007. №3. – 232 б. Paul J. Muhammad Parsa: Sendschreiben uber das Gottesgedenken mit vernehmlicher Stimme // Muslim Culture in Russia and Central Asia. Vol.3: Arabic, Persian and Turkic Manuscripts (15th-19th Centuries) / Ed. by A. v.Kugelgen, A.Muminov, M.Kemper. Berlin, 2000, S.5-41; Paul J. Doctrine and Organization the Khwajagan-Naqshbandiya in the First Generation after Baha'uddin. Berlin, 1998 (ANOR-1). Заркон Т. La Famille Jilânî de Hama (Syrie) – Bayt al-Jilânî, Notes sur deux familles Jilânî d'Ahmadabad (Gujarat, Inde), Un cas de métissage entre Qâdiriyya et Khalwatiyya. Dhikr et khalwa dans la zawiyaa al-Hilâliyya de Alep ҳамда La Qâdiriyya en Asie centrale et au Turkestan oriental. // The Qadiriya Order. – Fransiya, 2004.

биринчи гуруҳга Фарғона водийсида фаолият кўрсатган саййидлар, хўжалар уламолар, тасаввуф тарикати намояндалари ҳаёти ва фаолиятига бағишланган илмий ва тарихий асарлар; хусусан Носуриддин Марғинонийнинг (XIX аср) “Силсилаи нисбати машойих - Тазкират ул-машойих”, Муҳаммад Амир Чимёнийнинг (XIX аср) “Тазкират ул-атқиё ва масират ул-асфиё ва лазизат ул-азқиё”, “Офоқ хожа маноқиби”, “Тазкира Хожа Соҳибқирон”, “Дукчи эшон маноқиби”, Рожий Марғинонийнинг “Маноқиби Хожа Аттор”, “Маноқиби Ғавсул Аъзам”, Ғолиб Марғилонийнинг “Машғал” номли тазкира ва рисолалари типик мисол бўла олади.

иккинчи гуруҳга XIX аср иккинчи ярмидан шўролар инқилобигача бўлган даврда яратилган бадиий ва илмий адабиётлар мажмуаси; Зокиржон Фурқат, Амоний Арабоний, Муҳаммад Азиз Марғилоний, Южин Скайлер Ujfalvy-Bourdon, Элизе Реклю, А.Ф Миддендорф, В.У Кушелевский, В. И. Масальский, Ч. Валихонов, В. П. Наливкин, В.В Бартольд, З. Валидий асарлари мансуб саналади.⁵

учинчи гуруҳга Собик иттифоқ даврида хорижда ва Ўзбекистонда ёзилган тарихий, мафкуравий манба ва тадқиқотлар; хусусан В. Л. Воронина, И.Ф Бородина, А. К. Писарчик, А.Зайнутдинов А, И Азимов, Ж Латыпов, Х Зияев, М. Раҳмонов, М. Қодиров, М. Мадғозиев, Н. Хонкелдиев, Р. Набиев, П. Қаюмий, А. Қаюмов, Э.Иброҳимова каби муаллифлар асарлари мансуб бўла олади⁶.

⁵ Абдуғафуров А. Зокиржон Фурқат. – Т.: “Фан”, 1977; Амоний Арабоний. Исмидур Оби равон / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, тадбил ва изоҳлар муаллифи М. Ҳасаний. – Т.: “Фан”, 2003. – 124 б; Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азий / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Ш.Воҳидов, Сангилова. –Т.: “Маънавият”, 1999. – 110 б; Скайлер, Южин Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари / Тарж.З.А.Саидбоев. – Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 336 б; Ujfalvy-Bourdon, . De Paris a Samarkand. Le Ferghanah, le Kouldja et la Siberie occidentale. Impressions de voyage d'une Parisienne. Paris, Librairie Hachette 1880; Элизе Реклю. Земля и люди. Всеобщая география. VI том. СПб. Издание картографического заведения А. Ильина. 1892; Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882. Прибавление X; Кушелевский В.У. Материалы медицинской географии и санописания Ферганской области. II том. Типография Ново Маргиланского областного управления, Ташкент, 1891; Масальский В. И. Туркестанский край. СПб., 1913; Валихонов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 2.- Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 416 с; Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886. – 215 с; Бартольд В.В. Сочинения. Т. II, ч. 1: Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. М.: издательство восточной литературы, 1963; Бартольд В.В. Сочинения. Т. II, часть 2: Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. М.: Издательство “Наука”, 1964; Бартольд. В.В. Фергана. Статьи из “Энциклопедии ислама”. Сочинения III том. М.: “Наука”, 1965; Валидов З. А. Некоторые данные по истории Ферганы XVIII- столетия // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского куржка любителей археологии. Вып 2. Т. 1916. С. 68-86; Валидов З. А. Восточные рукописи в Ферганской области // Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества. Том двадцать второй 1913-1914. Петроград. 1915.

⁶ Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX в. Ташкент, 1983; Латыпов Ж. Топономия города Маргилана и его окрестностей (Лингвистик анализ). Автореферат дисс. На соискание ученой степени кандидата филологических наук. Ташкент, 1975. – 36 с; Зияев. Х. Марғилон ва Андижонда 1916 йилда бўлиб ўтган халқ кўзғолонига доир материаллар тўплами: дис./ Ўзбекистон Фанлар академияси, Тарих ва археология ин-ти. - Марғилон-Андижон, 1956. - 105 б; Раҳмонов М. Ўзбек театри тарихи. – Т.: “Фан” нашриёти, 1968. – 430 б; Қодиров М. Томоша санъатлари ўтмиши ва бугун. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2011. Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкираи Қаюмий. Тошкент, “ЎзРФА Қўлғезмалар институти тахририй нашриёт бўлими”, 1998; А.Қаюмов. Қўқон адабий мухити (XVIII- XIX асрлар). – Т.: ЎзССР фанлар академияси, 1961. -361 б.

тўртинчи гуруҳга мустақиллик йилларида ёзилган асарлар, диссертациялар, илмий мақолалар ва хорижий нашрлар; хусусан А. Муҳаммаджонов, Г.А. Агзамова, Д. Зияева, Ш. Қўлдошев, Ш. Маҳмудов, А. Салмонов, Ш. Ҳайитов, И.Алимов, И. Остонақулов, Р. Файзуллаев, Тожимуҳаммад Фозилжон ўғли, Абдуҳаким Орифжон қори ўғли, А. Баратов, Р. Мирзааҳмедов, А. Муртазаев, С. Норматов, А. Бобораҳимов, Н. Солиев, Т. Бейсимбеев, А. Мўминов, Б. Бобожонов, Ш. Воҳидов, И. Алимов, Н. Юсупова, Юрген Паул, С. Абашин, Т. Заркон, Паоло Сартори, Я. Кавахараларнинг тадқиқотларини киритиш мантиқан ўз ўзини оқлайди.⁷

Биринчи гуруҳ адабиётларида Марғилон тарихи қайдномалар тарзида ўз ифодасини топган. Иккинчи гуруҳ адабиётларида Марғилон шаҳаридаги меъморий обидалар, шаҳарнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий турмуши тасвирланган бўлиб, Марғилоннинг диний-маърифий муҳитига бағишланган жузъий маълумотларни ўз ичига олади.

Учинчи гуруҳ адабиётлари тадқиқот учун қимматли маълумотлар берса-да, бироқ уларнинг баъзиларида диний-маърифий ҳаётга тегишли фикр-мулоҳазалар синфийлик нуқтаи назаридан ноҳолис ёритилган⁸. Яъни, ҳужжатли материалларни тадқиқ этишда давр тарихчи олимлари ягона

---

⁷ Муҳаммаджонов А. Тарих фалсафаси – маънавият кўзгуси. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2015. – 272 б; Агзамова Г.А. Марғилон ҳунармандчилиги тарихига оид айрим маълумотлар // Марғилон шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. Тошкент, 2007. – Б. 14-17; Агзамова Г.А. XVIII-XIX асрнинг биринчи ярмида Фарғона водийсида кечган урбанизацион жараёнлар ва унда Марғилоннинг тутган ўрни // “Ўзбекистон тарихи”, 2007. №2. - Б. 95-106; Зияева Д. Мустамлака ва Совет даврида Марғилон шаҳри (1876-1991 йиллар) // Марғилон шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. Тошкент, 2007.- Б.102-105; Зияева Д. XIX асрнинг сўнгги чораги - XX аср бошида Фарғона водийси шаҳарларининг “эски” ва “янги” қисмлари // “Ўзбекистон тарихи”. 2012. № 3-4. – Б.22-32; Қўлдошев Ш. Қўқон хонлиги ва Шарқий Туркистон ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар (XVIII-XIX асрнинг ўрталари). Тарих фан.ном. дисс. ... – Тошкент: ЎЗР ФАТИ.2007 – 169 б; Маҳмудов Ш. Қўқон хонлигининг маъмурий – бошқарув тизими (1709-1876 йй.). Тар фан.ном. дис... – Тошкент: ЎЗР ФАТИ, 2007. – 155 б; Маҳмудов Ш. Қўқон хонлиги тарихига доир манбаларда Марғилон ҳокимларига оид маълумотлар // Марғилон шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. Тошкент, 2007.- Б.190-192; Салмонов А. Ҳайитов Ш Марғилон тарихи ҳақида айрим мулоҳазалар , XX аср Марғилон тарихига оид лавҳа // Марғилон асрлар силсиласида (Республика илмий-амалий семинари материаллари). Фарғона, 2005. – Б. 22-23; Остонақулов И. Фарғоналик валийлар. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2001. – 128 б; Файзуллаев Р., Абдулаҳатов Н. Муҳаммад Юсуф Ҳазин(Хонақоҳий Ҳазрат Марғиноний). – Т.: “Sharq”, 2013. – 544 б; Бейсимбеев Т.К. Кокандская историография: Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII–XIX веков. Алматы: ТОО “Print-S”, 2009. -1263 с; Кавахара Я. “Святые семейств” Маргелана в Кокандском ханстве в XIX в. // Журнал “Pax Islamica” Москва, 2010. 1(4) – С.121-140; Усмонов Ҳ. Марғилон фарзандлари. Ф.: “Фарғона”, 2000. – 54 б;Тожимуҳаммад хожи Фозилжон ўғли, Абдуҳаким Орифжон қори ўғли. Дуррул Орифийн (Орифжон қоридада манокӣблар ва мавъизаларидан). – Ф.: “Фарғона”, 1999. – 53 б; Бабаджанов Б. Кокандское ханство: власть, политика, религия. Токио-Ташкент: “ Yangi nashr”,2010. – 744 с; Алимов А.И. Қўқон хонлиги Марғилон вилояти мадрасалари Тарихидан // Илмий хабарнома, АДУ, №2 2012 йил. – Б. 42-49; Воҳидов Ш. Қўқон хонлиги тарихи (хонлик тарихи – манбаларда).Том I. Тошкент, 2012. -1493 б;Марғилон саййидлари тарихидан [Матн] / тузувчи Н.Юсупова. – Тошкент: ислом университети, 2018. Пауль Ю. Доктрина и организация Х^аджаган-Накшбандийа в первом поколении после Баха’ад-дина // Суфизм в Центральной Азии. Зарубежные исследования. Сб. статей памяти Ф.Мейера. Составитель и отв. ред. А.А.Хисматулин. СПб, 2001. С.114-199; Абашин С. Абашин С.Н. Ок-суяк // ИнТБРИ. Вып. 2. М.: Sartory, Paolo. Juridical Election as a Colonial Reform. The Qadis and Biys in Tashkent, 1867-1883 // Cahiers du Monde russe, 49/1, Janv.-Mars, 2008, pp. 79-100.

⁸ Исабоева Г. XIX асрда Қўқон хонлигида маданий ҳаёт. Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. 2010. – Б. 6.

услугий йўлдан борганлар: уларнинг ҳаммаси бой архив ҳужжатларни топиш, ўрганиш ва уларни илмий доирага киритиш, Марказий Осиё халқларининг Россия таркибига киритилиши даврида тутган ўрнини ва бу ходисанинг ижобий аҳамиятини аниқлашга ёрдам беради, деган умумий хулоса ва ақидани тасдиқлашга сафарбар қилинган эдилар. Мазкур асарларда айниқса, диний-маърифий хусусиятлар, замон воқеалари билан алоқадор томонлари, халқчиллик руҳи, ўзига хослиги яхлит ўрганилмасдан “диний-мистик руҳдаги асарлар” сифатида илмий таҳлилга тортилмаган. Аммо булар манбалар манзилларини топишда асқотиб қолганлигини инкор қилиб бўлмайди.

Мустақиллик йилларида ёзилган маҳаллий ва хорижий илмий тадқиқотларда, Марғилон шаҳрининг қадимги тарихи ҳамда ундаги мусулмон мактаб ва мадрасалар, ҳунармандчилик, савдо, тарихнавислик ривожини, маъмурий бошқарув тизими, халқ ҳаракатлари ва тарихий жараёнлар аниқ манбалар, архив материаллари асосида объектив, цивилизация методларда ёритилгани билан аҳамиятлидир.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси таҳлили шуни кўрсатадики, Марғилон диний-маърифий ва маданий муҳитига доир илмий асарлар, ўқув қўлланмалари, июлномалар (ёриқлар), адабий асарлар, маноқиблар, насабномалар, вақф ҳамда васиқа ҳужжатлари маҳаллий ва хорижий тарихчилар эътиборини тортиб келаётган бўлса-да, XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошлари Марғилон муҳитида диний ва агиографик манбалар шу кунгача тарихий йўсинда алоҳида ва махсус тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари билан боғлиқлиги. Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академияси илмий тадқиқот ишлари режасининг 2012-2014 йилларга мўлжалланган А-1-051 – “Исломшунослик муаммоларини бирламчи манбалар ва аждодларимиз диний-маърифий меросини тизимли таҳлил қилиш асосида ёш авлодда соғлом эътиқодни шакллантириш” мавзуидаги илмий лойиҳа доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошлари Марғилон муҳитида диний ва агиографик манбаларнинг минтақа тарихини ёритишдаги аҳамиятини асослаб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

диний ва агиографик манбаларни тадқиқ этишдаги назарий-методологик асосларини кўрсатиб бериш;

шаҳардаги масжид ва мадраса, хонақоҳлар, зиёратгоҳлар фаолиятининг аҳоли диний шаърий истиқоматида тутган ўрнини белгилаш;

маданий, ҳуқуқий ҳужжатларни ўрганишнинг методологик аҳамиятини илмий асослаб бериш;

Муҳаммад Юсуф Ҳазин илмий меросининг асосий жиҳатларини очиб бериш;

Рожий Марғиноний маноқиб ва шеърий тарихларини диний-агиографик манба сифатидаги қимматини кўрсатиб бериш;

Абдурахмон Фаҳмий Марғинонийнинг илмий-адабий меросида диний қарашларнинг ўзига хос жиҳатларини ёритиш;

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари Марғилон муҳитида яратилган агиографик асарларни таснифлаш, “Равзат ул-ансоб” маноқибининг минтақада ислом тарихини ўрганишдаги илмий-амалий аҳамиятини исботлаб бериш;

Абдуқаюм Ваҳмий Марғинонийнинг жангнома асарларининг илмий таҳлилин аналга ошириш;

Абдулқодир Махдум Нозик ва Фозилжон Махдум Марғилоний асарларининг диний-агиографик манба сифатидаги таснифини келтириш;

диний ва агиографик манбаларнинг илмий-амалий аҳамиятини кўрсатиб бериш ҳамда олинган илмий хулосалар асосида таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объекти XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Марғилон ижтимоий-сиёсий ва диний-маърифий муҳити ҳисобланади.

Тадқиқотнинг предмети XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошлари Марғилон муҳитида ёзилган диний ва агиографик манбалар, диний-ижтимоий, тарих, насабномалар, шажаралар, дидактик шеърлар, иршоднома, вақф ҳужжатлари, хотиралар ва марсиялар ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диний, агиографик манбаларни ўрганишда комплекс ёндашиш, тизимлилик, муаммовий-мақсадли, тарихий, қиёсий, мантиқий ёндашув ҳамда илмий билишнинг бошқа усулларида кенг фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

XIX асрда Чор Россиясининг сиёсий бошқарув шароитида Марғилон уламолари аҳолининг анъанавий қадриятларини сақлаб қолиш мақсадида жамиятда авж олаётган носоғлом муҳитга нисбатан танқидий муносабат билдиргани Ҳазин (حزین), Рожий (راجي), Нозик (نازك), Ваҳмий (وهمي), Фаҳмий (فهمي), Фазлий (فضلي), Бекий (بيكي), Мозорий (مازاري), Мўминжон Ҳаким (مؤمنجان حكيم), Голиб (غالب) тахаллусли ўн нафар Марғилон олимлари мисолида очиб берилган;

Муҳаммад Али Хўжа Марғилонийнинг тарихни кейинги авлодларга етказиш ҳамда шажаранавислик анъанасининг XIX асргача сақлаб қолишдаги саъйи ҳаракатлари натижасида - “Силсилаи нисбати машойих” (سلسلئى نسبئى مشايخ) ва “Шажараном” (شجرناما) номли агиографик асарлар ёзилгани ҳамда уларда Мовароуннаҳр худудида алломаларнинг минтақа давлатлари ички ва ташқи сиёсатида кўрсатган таъсири борасида ҳам муҳим маълумотлар берилгани аниқланган;

“Равзат ул-ансоб” روضة الأنساب маноқибии Марғилон саййидлари Убайдуллахон, Подшоҳхон тўра, Валихон тўранинг генеалогияси ҳақида маълумотлар бериш билан бирга XIX асрнинг иккинчи ярмида Марғилон шахрининг топономикаси, минтақада нақшбандия тариқати мутасаввуфлари фаолиятини ўрганишда муҳим агиографик манба эканлиги кўрсатиб берилган;

Чор Россияси томонидан таъсис этилган “казийские суды” – қозилик суд тизими маҳаллий ҳаёт талабларидан узоқлиги сабабли анъанавий қозилик маҳкамалари шаъни ва обрўсини тўқишга ҳаракат қилинган. Хўжажон Рожий Марғиновичнинг Фарғона водийсидаги 200 дан ортиқ шахслар ва 100 дан ортиқ иншоотларга бағишлаб, абжад усулида ёзган (تاریخ) тарих-хронограммалари асосида исботланган;

Чор Россияси мустамлакаси даврида Марғилон аҳолисининг таомланиш, кийим-кечак, транспорт, соғлиқни сақлаш, таълим соҳасидаги трансформацион ўзгаришларга муносабати ва юзага келган салбий ҳолатлардан сақланишнинг йўллари Ваҳмий Марғиновичнинг “Саййид Жаъфар Ғозий” жангномаси (سید جعفر غازی) ва Фаҳмий Марғиновичнинг “Юсуф ва Зулайҳо” (یوسف وزلیحا) номли дostonларидаги Марғилон халқининг ўзига хос менталитетига берилган таърифларда акс этганлиги аниқланган;

Чор Россияси томонидан худудда Қуръон тафсири таълими таъқиқланишига қарамай Марғилон уламолари илоҳий калом мазмунини, “Ашъори таълимоти адаб Нозик” (اشعار تعلیمات أدب نازک), “Фатҳул вадуд аъла шарҳил мавлуд” (فتح الودود علی شرح المولود) сингари 100 дан ортиқ манзума (مظومه), қасида (қасиде) ва панднома (پندنامه) асарларига сингдириб, сақлаб қолгани исботланган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

тадқиқотда XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларига оид Марғилонда яратилган диний-агиографик тарихий манбалари (منبع) илмий истеъмолга киритилган, улардаги тарихий маълумотлар тадқиқ этилиб, даврга доир фикрлар ва хулосалар чиқарилган.

диссертация маълумотлари таҳлиллари (تحلیل) XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларидаги Марғилоннинг ижтимоий-сиёсий тарихи ва уламоларнинг илмий-маънавий мероси (میراث), уларнинг ислом дини тараққиёти йўлидаги ўрни бўйича яхлит ва чуқур билим ҳамда тасаввурлар бериши очиқ берилган;

тадқиқотда XIX-XX асрларда 100 дан ортиқ ирфоний адабиёт (ادبیات), агиографик мазмундаги марсиялар, хотиралар (خاطره), қўлёзма хужжатлар (حجت) илк бора тавсифланган;

XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Марғилонда фаолият олиб борган интеллектуаллар; саййидлар (سید), хўжалар (خواجه), уламолар (علما), мутавасаввуфлар, қозилар авлодларининг шахсий архивларида 200 дан ортиқ маданий (مدنی), ҳуқуқий (حقوقی) хужжатларни иноятномалар (عنایت), мактублар (مکتوب), васиқалар (وثنیقه), иршодномалар (ارشاد), шажаралар сақланиб қолганлиги аниқланган;

тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти Ўзбекистонда уламолар фаолияти тарихи, маънавиятни ошириш, ёзма маданий мерос манбаларини тадқиқ этиш ва ёш авлодга етказишга бағишланган мақсадли давлат дастурларини бажарилишини такомиллаштиришга хизмат қилиши билан асосланган;

диссертацияда келтирилган маълумотлардан келажакда “Ислом тарихи ва манбашунослиги”, “Диншунослик”, “Исломшунослик” соҳалари бўйича

олиб бориладиган изланишлар, олий ўқув юртлари учун махсус курслар бўйича ўқиладиган маърузалар, китоблар тайёрлашда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳлаб берилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқотнинг методологик базаси, қўлланилган ёндашув ва усулларнинг мақсадга мувофиқлиги ҳамда Шарқ ва Ғарб ислом манбашунослиги мактабларида шаклланган илмий тадқиқот усулларида фойдаланилгани, хулосаларни илгари суришда айнан Марғилон уламолари томонидан ёзилган асарлар ва Ўзбекистон Марказий архив агентлиги фондларида, ЎзФА шарқшунослик институтларида, Фарғона, Наманган, Андижон, Марғилон, Қўқон музейларида сақланувчи нодир қўлёзмалар, тарихий, агиографик материаллар матнига таянилгани ва далиллар билан асослангани, ишончли, самарадор ва қиёсий-тарихий усуллар асосида берилгани ҳамда олинган натижаларнинг таҳлил ва талқин этилгани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижалари марғилонлик уламоларнинг агиография, тарих, бадий адабиёт, тасаввуф соҳаларини ривожлантиришга қўшган хизматларини юзага чиқаришда, Фарғона водийсида исломшунослик, тарихнавислик, манбашунослик ва маданият тарихига оид тадқиқотларни олиб боришда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг аҳамияти XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида фаолият кўрсатган Марғилон уламоларининг илмий-адабий мероси, бой тажрибаларини тадқиқ этишга асосланган “Фарғона водийси халқлари тарихи ва маданияти”, “Марғилон алломаларининг ҳиссаси” ўқув курсларини ташкил этишда, ислом тарихи ва маданияти, манбашунослик, диншунослик, адабиётшунослик соҳаларига ихтисослашган олий ва ўрта махсус билим юртларида мутахассислик фани сифатида ўқитишда жорий этиш мумкинлиги билан асосланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошлари Марғилон муҳитида диний ва агиографик манбалар бўйича тадқиқотнинг илмий натижалари асосида:

Марғилон уламоларининг диний-маърифий меросини тадқиқ этишдаги назарий хулосалардан Япониянинг “Toyota”, Германиянинг “Gerda Xenkel” фонди грантлари буюртмаси асосида “Синьцзян ва Фарғонада топилган мозор ҳужжатлари”, “Муҳаммад Юсуф Ҳазин – Хонақоҳий ҳазрат”, “Хўжажон қози Рожий Марғиноний”, “Абдусамад Қоил Марғилоний”, китоблар тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси марказининг 2022 йил 26 апрелдаги 322/22-сон далолатномаси). Натижада, агиографияга оид манбаларни жамиятга етказишнинг назарий-методологик усуллари билан бирга, Марғилоннинг ижтимоий-сиёсий тарихига оид тадқиқотларда фойдаланишда муҳим аҳамият касб этишига хизмат қилган;

XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида фаолият олиб борган Рожий, Ҳазин, Абдусамад Қоил, Мўминжон Ҳаким қаби Марғилон уламолари маноқиб ва хотиралари ҳамда хорижлик сайёҳларнинг Россия ва

Европада босилган саёхатномаларида акс этган аҳолининг руҳий ҳолати, замонга муносабати, маънавий кураши, юрт тинчлиги учун мустамлакачилар билан олиб борган мураса маданияти ёритилиб, ундан ҳозирги ёшларни диний бағрикенглик ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат руҳида тарбиялаш, муттаасибликка қарши курашда фойдаланиш мумкинлиги исботлаб берилгани хусусидаги илмий хулосалардан Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг буюртмаси асосида чоп этилган “Марғилон алломалари” туркумидаги китобларда фойдаланилган. (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2022 йил 12 майдаги 02-03/3699 сон далолатномаси). Натижада, Янги Ўзбекистонда ўсиб келаётган авлодни умуминсоний ва миллий қадриятларга ҳурмат руҳида тарбиялашда намуна бўлиб хизмат қилган;

Марғилон уламоларининг маърифатпарварлик фаолиятига доир хулосалар Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг буюртмаси асосидаги “Ўрта аср Шарқ алломалари” энциклопедиясини тайёрлашда фойдаланилган (Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2020 йил 23 сентябрдаги 02/273-сон маълумотномаси). Натижада, ёшларнинг илмга бўлган рағбатини ошириш билан бирга аҳолининг ўз халқи тарихини англаши, Марғилонда яшаб ўтган уламолар, азиз-авлиёларнинг ибратли ҳаётини ўрганишларига ёрдам берган;

Имом Термизий халқаро илмий тадқиқот марказининг буюртмаси асосида тайёрланган “Марғилон ҳокимлари” китоби тадқиқот натижаси самараси ўлароқ яратилди. (Имом Термизий халқаро илмий тадқиқот марказининг 2022 йил 9 апрелдаги 01-07 / 39 сон маълумотномаси);

Марғилон уламолари томонидан яратилган 100 дан ортиқ ирфоний адабиёт, агиографик асарлар, марсиялар, хотиралар минтақанинг ислом тарихи ва манбашунослигини ўрганишдаги аҳамиятини тарғиб қилиш мақсадида “Боқий мерос” грант №20/11 лойиҳаси”ни шакллантиришда фойдаланилган (Халқаро “Олтин мерос” хайрия жамоат фондининг 2021 йил 9 сентябрдаги 01/-25-22-сон маълумотномаси). Натижада, аждодларимиз маънавий меросининг ибратли жиҳатлари, хусусан, аждодлар йўлига содиклик, маърифатпарварлик, саховатпешалик, меҳнатсеварлик ва ўзаро муносабатларда қўлланган юксак ахлоқий меъёрлар замонамиз ёшларининг ижтимоий фаоллигини ошириш омилларидан бири сифатида хизмат қилган;

Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси “O‘zbekiston tarixi” телеканалининг “Мавзу” ва “Буюк юрт алломалари” номли кўрсатувларида Муҳаммад Юсуф Ҳазин Марғиноний, Рожий Марғиноний, Абдулқодир Маҳдум Нозик, Ваҳмий Марғиноний, Фаҳмий Марғиноний, Голиб Марғилоний, Мўминжон Ҳаким Марғилоний мероси тўғрисида тизимли кўрсатувлар сценарийларини тузишда фойдаланилган (Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг 2021 йил 19 майдаги 02-40-775-сон маълумотномаси). Натижада фуқароларнинг XIX аср иккинчи ярми - XX аср бошларидаги Марғилон ижтимоий-сиёсий ва маданий-маънавий ҳаёти масжид-мадраса, хонақоҳлар, зиёратгоҳлар фаолияти ва уларнинг аҳоли

маънавий-маърифий ҳаётида тутган ўрнига доир янги маълумотлар билан танишиш имконини берган. **Тадқиқот натижаларининг апробацияси.** Тадқиқот натижалари жами 30 та, жумладан, 25 та республика ва 5 та халқаро конференцияда апробациядан ўтказилган.

Натижаларнинг эълон қилинганлиги. Тадқиқот натижалари жами 45 та, жумладан 16 та китоб, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг диссертациялар асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларида 19 та мақола, шундан 10 таси хорижий нашрларда чоп этилган.

Диссертациясининг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, тўрт боб, хулоса, фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат. Диссертациянинг тадқиқот қисми 246 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида тадқиқот мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган, муаммонинг ўрганилганлик даражаси, мақсад ва вазифалари, тадқиқот объекти, предмети, тадқиқотнинг илмий янгилиги, илмий ва амалий аҳамияти, тадқиқот натижаларининг ишончлилиги, апробацияси, натижаларнинг жорий қилиниши, эълон қилинганлиги ва таркибий тузилиши тавсифланган.

Диссертациянинг биринчи боби “**Марғилон муҳитидаги диний ва агиографик манбаларни тадқиқ этишнинг назарий-методологик ва тарихий асослари**” деб номланиб, учта параграфдан иборат.

Биринчи бобнинг биринчи параграфи “*Диний ва агиографик манбаларни тадқиқ этишдаги назарий-методологик муаммолар ва тадқиқотлар таҳлили*” деб номланган.

Тарихшуносликка оид илмий, илмий-оммабоп адабиётларда ҳукмдорлар, саркардалар, йирик амалдорнинг тарихий миссиялари таҳлил қилингани ўрганиб чиқилган. Айниқса, мавжуд тарихий даврда ҳукмдорга боғлаб асарлар ёзилган. Унинг бошқарув услуби, ўраб турган ижтимоий-тарихий муҳит, сиёсий кучларнинг интилишларига ҳамоҳанг бўлгани хулоса қилинган. Ана шундай вазиятда уламоларнинг фаолияти ва улар ёзиб қолдирган асарларининг жамият тараққиётига қўшган ҳиссасини талқин қилиш нафақат исломшунослик, тарихшунослик, балки бошқа ижтимоий фанларнинг ҳам тадқиқ объектига айланишига зарурият борлиги очиб берилган.

Мазкур тадқиқотда кўпроқ архив материалларига, Марғилон уламоларининг қўлёзма манбаларига эътибор қаратилди. Бу эса илмий ишни холис бўлиши учун соғлом асос яратилишида муҳим омил бўлиб хизмат қилди.⁹

Собиқ Кўқон хонлиги таркибидаги Марғилон беклигининг маркази бўлган Марғилон шаҳри 1876 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги таркибидаги Фарғона вилоятининг Марғилон уезди таркибига киритилгач,

⁹ Аҳмаджонов Ф.А. Россия империяси Марказий Осиёда. – Т.: М.Ч. “Таълим манбаи жамияти”, 2003. -Б.117.

Марғилон шаҳри ўзининг маъмурий марказ сифатидаги аҳамиятини йўқотди. Гарчи Марғилон шаҳри уезддаги энг йирик шаҳар бўлса-да, уезд маркази Марғилондан 12 км. четда жойлашган худудда барпо этилди¹⁰. Бу ерда рус шаҳарчаси ташкил этилиб, уни *ينگی مرغیلان* – “Янги Марғилон” деб юритила бошланди¹¹. Айнан шу пайтдан Марғилон шаҳри *ایسکی مرغیلان* – “Эски Марғилон” деб аталган¹². Аммо Эски Марғилон шаҳри ўз маъмурий аҳамиятини йўқотишига қарамай, водийдаги ижтимоий-иқтисодий мавқеини сақлаб қолган. Марғилон бу даврда ҳам нафақат Фарғона водийсидаги, балки бутун Туркистон ўлкасидаги йирик миллий-маданий марказлардан бири эди.

Чор Россиясининг сиёсий бошқарув шароитида Марғилон уламолари жамиятда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга фаол муносабат билдирганлар, ижтимоий-маданий янгиланишларни тўғри қабул қилганлар, халқнинг дарду ҳасратларини ошкор этишга интиланлар. Мазкур вазият олдида ҳам Туркистон зиёлилари, жумладан марғилонлик уламолар оқилона ва тадбирли иш кўришга эриша олганлар. Чор ҳукумати томонидан шариатга қарши қаратилган ҳар бир ҳаракатга Марғилон уламолари норозилик билдиришган.

Бундай мустамлакачилик сиёсий бошқаруви тартибига қарамасдан Марғилон уламолари асарлари мазмунида анъанавийликка содиқ қолиш ва тараққиётга даъват кўзга ташланади. Бу қуйидаги жиҳатларда намоён бўлган:

– устоз-шогирд анъаналарига қатъий амал қилинган, суннийликдаги ҳанафий мазҳабига амал қилиш лозимлиги шогирдларга доимий уқтириб келинган, мадрасаларда дарс жараёнида миллий-тасаввуфий тарбия шартларига амал қилиш талаб этилган;

– диний саводсизлик ва дунёвий билимсизлик мунтазам қоралаб келинган, юксак тақво ва парҳезкор бўлиш шаҳар маданиятининг узвий бир қисмига айланган, аҳолининг фозил кишилари тасаввуф тарбияси талабига кўра манманлик ва шуҳратпарастликдан йироқ бўлиш мақсадида ўз фазилатларини оммадан яширишга интиланлар;

– таълимий-дидактик асарларда мутафаккир ва донишманд алломаларга самимий эҳтиром кўрсатиш тарғиб этилган, шаҳарнинг фозил уламолари умуминсоний қадриятларга содиқликни ўз хулқ-атвори билан аҳолига кўрсатиб яшаганлар.

Санаб ўтилган жиҳатлар Марғилон уламоларининг илмий меросида қанчалар намоён бўлганлиги мисоллар орқали кўрсатиб берилди.

Биринчи бобнинг иккинчи параграфи “*Шаҳардаги масжид ва мадраса, хонақоҳлар, зиёратгоҳлар фаолиятининг аҳоли тарбиясида тутган ўрни*” деб номланган бўлиб, бунда шаҳардаги “Хонақоҳ”, “Хўжа Маоз”, “Найман”, “Чақар”, “Ширмонпаз”, “Хожа Порсо”, “Пур Сиддиқ” (Каптарлик мазор), “Шалдирама”, “Қозиён”, “Торон бозор”, “Мўйи муборак”, “Етти тут”, “Жоме” (Узун ҳовуз) сингари масжидлар ва улардаги уламоларнинг Марғилон

¹⁰ “Туркистон вилоятининг газети”. 1877 йил 12 июль. № 20.

¹¹ Abdulakhatov N.U. Margilan Intellectuals About the City of New Margilan // Euro Afro Studies International Journal, (EASIJ.COM), P, 154 – 159. DOI: www.doi.org/10.5281/zenodo.4029519, Special Issue, Issue: 2, Vol.: 2, Article: 18, Month: August, Year: 2020. Retrieved from <https://www.easij.com/all-issues>.

¹² Абдулаҳатов Н. Хожа Марғилоний. – Т.: АБУ МАТБУОТ-КОНСАЛТ, 2017. –Б.7.

аҳолиси ахлоқий тарбиясида, деҳқончилик, хунармандчилик маданиятини тарғибот этишдаги фаолияти очиб берилган.

Биринчи бобнинг “Маданий, ҳуқуқий ҳужжатларни ўрганишнинг методологик аҳамияти” деб номланган учинчи параграфида XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларига оид Марғилон тарихини ёритишда ҳам муҳим манба ҳисобланган иршоднома (إرشاد نامه), силсила (سلسله), вақфнома (وقفنامه), иноятномаларнинг (عنایت نامه) тарихий аҳамияти тўғрисида маълумотлар келтирилган.

Марғилон вақф ҳужжатлари тарихий манба сифатида Р. Набиев¹³, И. Алимов¹⁴, Ш. Воҳидов¹⁵ каби тарихчи олимларнинг илмий тадқиқотларида қисман бўлса-да, ёритиб ўтилган. 2007-2020 йиллар давомида олиб борилган изланишлар вақтида Марғилон шаҳри ва Марғилон уезди қишлоқларига доир 160 дан ортиқ вақф йиғма жилдлари илк бор тадқиқ этилди.

Мазкур тадқиқот жараёнида Марғилон ва унга яқин туман, қишлоқлардан ўндан зиёд шажаралар ва юздан ортиқ ёрликлар, иноятномалар ва турли мазмундаги саййидлар ва хўжалар хонадонига мансуб ҳужжатлар аниқланди. Уларнинг Марғилон маънавий ҳаётида катта мавқега эга бўлганлигини ушбу аниқланган ҳужжатларнинг мазмун-моҳиятидан ҳам англаш мумкин¹⁶. Марғилон уламолари уларга бағишлаб қудсий мазмундаги агиографик маноқиблар яратганлар.

XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларида Марғилон ва унинг атрофида яшаб, яссавия, қодирия, нақшбандия тариқатларининг Фарғона водийсида, жумладан Марғилонда давом этишига ўз ҳиссаларини қўшган тасаввуф алломаларига доир ноёб қўлёзма асарлар, жумладан силсила ва иршодномалар аниқланди¹⁷. Ушбу иршодномалар туфайли уларнинг илмий-маърифий меросларини исломшунослик ва манбашунослик нуқтаи назаридан ўрганишнинг имконияти пайдо бўлди.

Марғилон шаҳрида саййидлар, хўжалар авлодлари ва тариқат пирларининг истиқомат қилиши бу ерда мусулмончилик анъаналарини янада раванқ топишига катта таъсир ўтказган. Ушбу хонадон аҳлларига ўзларининг айрича эҳтиромларини билдириш мақсадида иноятномаларни тақдим этганлар. Ёрликлар нафақат Марғилон балки, XIX-XX аср бошларидаги Туркистон халқларининг ижтимоий турмушини ўрганиш ва тадқиқ этиш борасида муҳим манбалардан бўлиб хизмат қилади. Мазкур тадқиқот ишида 50 дан ортиқ иноятномалар тадқиқ этилди.

¹³ Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худоярхана). – Т.: Фан, 1973. –388 с.; Набиев Р. Н. Вақфное хозяйство Кокандского ханства. Ташкент, 2010.

¹⁴ Алимов А.И. Қўқон хонлиги Марғилон вилояти мадрасалари тарихидан // АДУ Илмий хабарномаси, №2 2012 йил. – Б. 42-49.

¹⁵ Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнавислик (генезиси, функциялари, намояндалари, асарлари). – Т.: Академнашр, 2010. –318 б; Воҳидов Ш. Қўқон хонлиги тарихи (хонлик тарихи – манбаларда). Том I. Тошкент, 2012. –1493 б.

¹⁶ Валихўжаев Б. Хожагон силсиласинининг Шарқ ва жаҳон фалсафасида тутган ўрни / Шайх Муҳйиддин Ургутий. Мактубот. – Т.: Мовароуннахр, 2006. – Б. 6.

¹⁷ Абдулаҳатов Н. Марғилон олимларининг илмий-маърифий мероси (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари). 1-китоб. Фарғона: “Classic” нашриёти, 2021. –Б. 32.

Вақфнома ҳужжатлари ёзма ёдгорликларнинг алоҳида тури сифатида тарихан катта аҳамиятга эга. Бу ҳужжатларнинг батафсил палеографик тадқиқи ўз даври ижтимоий ҳаётининг кўпгина жиҳатларини ёритиш имконини беради. Бу ўринда ҳамма нарса муҳим: вақфнома кўчирилган қоғоз, унинг тузилган вақти ва жойи, хати, сиёҳнинг ранги, бадий безаклари ва ҳ.к. Мазмун жиҳатдан вақфномалар Туркистон халқларининг ҳаёт тарзини у ёки бу даражада акс эттирувчи манба бўлибгина қолмай, жамиятнинг иқтисодий ва маданий ҳаёти ҳақида аниқ тасаввурлар бериши тадқиқотда ўз ифодасини топди.

Диссертациянинг **“Марғилон маданий муҳитидаги диний манбалар тадқиқи”** деб номланган иккинчи бобида XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг бошларида Марғилонда фаолият кўрсатган Муҳаммад Юсуф Ҳазин, Рожий Марғиновий, Фаҳмий Марғиновийлар меросининг манбашуносликда ўрни масаласи тадқиқ этилган.

Марғилонлик Раҳматулло Файзуллаевнинг шахсий кутубхонасида XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларида Марғилонда ҳаёт кечирган уламолар мероси жамланиб, китоб ҳолига келтирилган 12 жилд халқ дипломатияси ва ҳуқуқий тўпланма мавжудлиги аниқланди. Ушбу тўпланмадан қуйидаги манбалар ўрин олган:

- Охунжон қори Водилийнинг Мулла Абдуллахон ва у зот шерикларининг хатмона маросими учун ёзилган тарих, Халифа Андижоний вафотига ёзилган тарих, Хонақоҳий Ҳазрат Домла вафотига ёзилган тарих ва марсиялари, Хонақоҳ масжиди ва минорасига бағишлаб ёзилган тарихлар;

- Қори Юсуф Хўқандий шеърлари, Ҳазрат Али (к.в.) бағишланган қасида, Фазл Ваҳҳоб Мозорийнинг Хонақоҳий Ҳазрат Домла вафотига ёзган тарихи, Мансуркул мингбоши меҳмонхонасига ёзилган тарих, Хонақоҳий Ҳазрат Домланинг Калон Ҳазрат номи билан машҳур бўлган мавлоно Муҳаммад Обид вафотига ёзган тарих-марсияси, ғазал ва мухаммаслари;

- Ориф Марғиновийнинг тарихи, ғазал, мухаммас ҳамда марғилонлик уламоларга ёзган мактублари, Нақшбандия тариқатининг ахлоқ ва одоблари ва унинг вазифалари хусусида маълумотлар, Алишер Навоийнинг “Ҳадиси арбъайин” асари шарҳи ҳамда тасаввуф тариқатига доир рисоалар;

- Рожий, Муҳайир, Ғозий Хўқандий сингари шоирларининг ғазал, мухаммас, рубоий, тарих, марсиялари; танланган ҳадисларнинг туркий тилдаги изоҳи;

- Қуръон каримдаги “Ёсин” сурасининг туркийча тафсири ҳамда Хонақоҳий Ҳазрат ва Муҳаммад Мусо Бекий Полмонийнинг пандномалари;

- Хонақоҳий ҳазратнинг ғазаллари ва ҳазрат Али ибн Абу Толибга бағишлаб ёзган қасидаси, Жалолиддин Қорий Марғиновийнинг насихатомуз шеърлари ва Марғилон уламоларига бағишлаб ёзилган марсиялари.

Иккинчи бобнинг *“Муҳаммад Юсуф Ҳазин илмий-адабий меросининг асосий хусусиятлари”* деб номланган биринчи параграфда Хонақоҳий Ҳазрат Домла номи билан машҳур бўлган Муҳаммад Юсуф Ҳазин илмий мероси тадқиқ этилган.

XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларида Марғилон музофотининг ижтимоий ва маърифий муҳити серкирра бўлган. Бу даврда шаҳарда Қўқон, Бухоро мадрасаларида таълим олган етук уламолар масжид ва хонақоҳларда фаолият олиб бориб, ўз билимлари ва таълим усуллари асосида ёшларга таълим ва тарбия беришган¹⁸. Бу борада Марғилонда яшаб ўтган уламо, тасаввуф шайхи Муҳаммад Юсуфхон Хонақоҳий ҳазрат Ҳазин Марғинонийнинг мазмунли фаолияти ва ижоди алоҳида эътиборга моликдир. Ёзма манбалар у зотни шайх, муршид, аллома, фақих, муфассир, мударрис, шорих, хаттот, адиб ва шоир сифатида танитади¹⁹.

Ҳазин Марғинонийнинг илмий мерослари асосий қисмини назмий асарлар ташкил этади. Ҳозирга қадар минг байтдан ортиқ ғазал, мухаммас, рубоийларни топишга эришилди. Асарлари асосан шогирд, замондошларининг қўлёзмалари орқали бугунги кунларга етиб келган. 1912-йилда Тошкентда чоп қилинган “Баёз маҳбубул-маҳбуб”га тўртта мухаммаслари киритилган²⁰. Ҳазин Марғинонийнинг Жомий, Ҳофиз, Хисрав, Бедил, Нодира ғазалларига мухаммаслар боғлагани унинг ўз даврида етук шоир ва файласуф бўлганлигини кўрсатади.

Ҳазин Марғиноний насрий асарларининг асосий қисмини дарсликлар ташкил қилади. Диний дарсликлардан мударрислар ўқув қўлланма сифатида фойдаланишган.²¹

Р.Файзуллаевнинг шахсий кутубхонасида сақланаётган 11 - рақамли қўлёзда Муҳаммад Юсуф Ҳазин ижодига оид ғазал, рубоий, фард ва мухаммаслар ўрин олган. Унинг асарлари бугунги кунда халқимиз учун хусусан исломшунос, диншунос зиёли, маърифатли кишилар ва шеърият аҳли учун қадрлидир. Қолаверса, манбашунос тадқиқотчиларимиз диққатига XIX аср охири ва XX аср бошларида Қўқон адабий муҳити тармоғи бўлмиш марғинонийлар ўрнини белгиловчи яна бир муҳим дастак бўла олади.

Иккинчи бобнинг “*Рожий Марғиноний тарихлари агиографик манба сифатида*” деб номланган иккинчи параграфида шоирнинг тарихнавислик йўналишида яратган асарлари таҳлил этилган.

Рожий Марғиноний 270 та тарих битган²². Рожий тарихлари ҳажм жиҳатидан ҳам турличадир. Улар икки мисралик фард таърихдан тортиб, 130 мисрагача бўлган йирик асарларни ташкил этади²³. Рожий тарихларининг ижтимоий қиммати шундаки, улар ўша даврда яшаб, жамият ҳаётида муҳим ўринга эга қўплаб тарихий шахслар ҳаёти ва жумладан жамиятда фаол

¹⁸ Файзуллаев Р., Абдулахатов Н. Муҳаммад Юсуф Ҳазин(Хонақоҳий Ҳазрат Марғиноний). – Т.: Sharq, 2013. – Б. 10.

¹⁹ Абдулахатов Н. Ханак-и Ҳазрат // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Том II. – М.: Наука – Восточная литература. 2018. – С.397

²⁰ Амоний Арабоний. Баёзи маҳбуб ал –маҳбуб. / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, тадбил ва изоҳлар муаллифи М. Ҳасаний /. – Т.: Наврўз, 2015. – 96 б.

²¹ Абдулахатов Н. Марғилон олимларининг илмий-маърифий мероси (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари). 1-китоб. – Ф.: Classic, 2021. –Б.33.

²² Абдулахатов Н. Рожий Марғиноний таърихлари тарихий манба сифатида // “Ислом зиёси”, 2019. №4.- Б.130-139.

²³ Абдулахатов Н. Рожий Марғиноний таърихлари // Ёш шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов номидаги XVI республика илмий-амалий конфрениа материаллари. – Т.: Фан, 2019. – Б.140-141.

иштирок этган саховатпеша марғилонлик аёллар фаолияти ҳақида, уларнинг ибратли ишлари ва ўзига хос хусусиятлари ҳақида тўлиқ тасаввур берувчи нодир манбадир.

Хўжажон қози Рожий Марғинонийнинг илмий-амалий фаолиятини тадқиқ этиш юртимизда ҳукм сурган Чор мустамлакаси даври ижтимоий-маънавий, диний-маданий ҳаётини ёритишда муҳим бўлса, илмий меросини ҳар томонлама чуқур таҳлил этиш айна давр агиографик адабиёти ва тарихини ўрганишда қимматли манба ҳисобланади.

Иккинчи бобнинг “*Абдурахмон Фаҳмий Марғинонийнинг илмий-адабий меросида диний қарашларнинг тадқиқи*” деб номланган учинчи параграфида Фаҳмий Марғиноний бой тарихий мероси илк бор таҳлил этилган.

XIX асрда Марғилонда яшаб ўтган мутасаввуф шоир ва тарихчи Абдурахмон Қурбон ўғли Фаҳмий (1842-1899) илмий-ижодий фаолияти шу кунга қадар мутахассислар томонидан тадқиқ этилмаган. Абдурахмон Фаҳмий Марғиноний ҳаёти давомида бой мерос қолдирган²⁴. Унинг ҳаётлик даврида тузилган девони настаълиқ хатида қора сиёҳда равшан ёзилган. Девоннинг баъзи жойларида хошияда форсча изоҳлар берилган. Асарда одобахлоқ, ишқи илоҳий, нафсни поклаш, ибодат, инсоний фазилатлар каби диний-маърифий мавзуларнинг ёритилиши унинг асосий хусусияти ҳисобланади²⁵. Девон 673 саҳифадан иборат бўлиб, яхши сақланган. Девоннинг биринчи саҳифасига “Китоби мулла Абдурахмон марҳум, таҳаллуси - Фаҳмий” деб ёзиб қўйилган. Муқовасига “1898 йилда ёзилиб тамом бўлди. Мулла Абдурахмон Қурбон ўғли. 1899 мелодийя, 8 моҳи рамазон ойида вафот бўлди”, деб ёзилган.

Фаҳмий девонининг салмоғи 11 000 мисрадан ортиқ ва унда пухта ва равон дебеча, мумтоз жанрлардан – 454 та ғазал, қитъалар, мухаммас, таржеъбанд, маснавий, рубоий ва туюқлар ва “Юсуф ва Зулайҳо” (يوسف وزليخا) достони ўрин олган. Девон дастхат-автограф девонлар жумласига киради.²⁶

Абдурахмон Фаҳмий “Юсуф ва Зулайҳо” достонини баён этишга киришишдан олдин дoston аввалида анъанавий муножотдан сўнг “Таърифи Марғинон жаннатнишон” номли бир манзумани келтирган. Абдурахмон Фаҳмийнинг “Таърифи Марғинон жаннатнишон” (تعريف مرغيلان جنت نيشان) маснавийсидан маълум бўладики, Чор Россияси босқинидан сўнг шаклланган тарихий шароит, сиёсий тузум ва ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар Марғилон халқи миллий характери ва хислатларини, анъанавий кадриятларга бўлган эътиқодини, диёнатини ўзгартириб юбора олмади. Бу масала Фаҳмий мероси асосида очиб берилди.

Диссертациянинг “**Марғилонда яратилган агиографик манбалар**“ деб номланган учинчи бобида Шарқ халқлари орасида жуда қадрланган ва севиб

²⁴ Абдулаҳатов Н., Жабборов А., Абдуллаев А. Фарғона азизлари тақдири. – Т.: ABU MATBUOT-KONSALT, 2012.-Б.247.

²⁵ Мулла Абдурахмон Фаҳмий Марғиноний. Девон. – Т.: GOLD PRINT NASHR, 2018. – Б.3.

²⁶ Абдулаҳатов Н. Фаҳмий Марғинонийнинг нодир мероси // Шарқ алломалари ёзма меросининг илмий, фалсафий, маънавий тафаккурдаги ўрни. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. Тошкент, 2020. –Б. 86.

ўқилган²⁷ Марғилон шаҳрида яратилган маноқиб (مناقب), яъни агиографик манбалар тўғрисида сўз юритилади.

Учинчи бобнинг “*XIX аср иккинчи ярми - XX аср бошлари Марғилонда яратилган агиографик асарлар таҳлили*” деб номланган биринчи параграфиди жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётига доир маълумотларни ўзида акс этган XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг бошларида Марғилон алломалари томонидан яратилган “Ғавсул Аъзам маноқиб” (مناقب غوث الأعظم), “Биби Роби’а маноқиб” (بيبي رابعة مناقب), “Маноқиб Хожа Аттор” (مناقب خوجه عطار), Муҳаммад Алихўжа Марғилонийнинг “Шажаранома” (شجره نامه) сингари агиографик асарларининг тадқиқи тўғрисида сўз юритилади²⁸. “Биби Робиъа маноқиб”да VIII асрда яшаган Робиъа Адавиянинг илоҳий ишқ ғояси тарғибига доир нақллар келтирилади²⁹. Рожий Марғиноний томонидан ёзилган маноқибда Марғилонда Хожа Аттор номи билан машҳур бўлган Муҳаммад Аминхожа исмли авлиёнинг ҳаёти, маънавий сиймоси ҳикоя қилинади³⁰.

Рожийнинг “Маноқиб Ғавсул Аъзам” асари 280 мисрадан иборат бўлиб, уч ҳикоятдан иборат. Рожий Марғинонийнинг бу маноқибни ёзишига Марғилонда истиқомат қилган Ғавсул Аъзам авлодларига нисбатан юксак эҳтироми сабаб бўлган. Бу анъана бошқа Марғилон уламолари томонидан ҳам амалга оширилган. Марғилон маданий муҳитининг яна бир кўзга кўринган намояндаси Мулла Умаржон маҳдум Юсуфбек ҳожи ўғли Ғурбатий ҳам Рожий Марғиноний каби “Маноқиб Ғавсул Аъзам” асарини ёзган³¹.

Ғолиб Марғилоний³² ўзининг “Машъал” (مشعل) номли агиографик асарида шундай ёзади: “Бу китобни ёзишимга сабаб “Қодирийя” сулукларидан ва ҳазрат Ғавсул аъзам наслларидан Саййид Баҳодирхон тўрамнинг таважжухлари ва ул зоти шарифга қилган ваъдам сабаб бўлди”³³.

Мирсаййид Муҳаммад Алихўжа таълиф қилган “Шажаранома” (شجره نامه) асарининг илмий аҳамияти шундан иборатки, у нафақат Марғилондаги саййидлар хонадони тарихини ёритишда³⁴, балки Фарғона водийсида ўрта асрларда кечган тарихий жараёнларнинг минтақага хос бўлган жиҳатларини, жумладан Шох Мансур (VIII аср), Шайх Зуннун (XI аср), Ҳазрати Сурёний (XII аср), Носируддин Марғиноний, Ошиқ Юсуф (XIX аср) зиёратгоҳларини ўрганишда ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

²⁷ Останақулов И. “Муҳаммад Сиддик Рушдий “Тазкирату-л-авлиё” асарининг Шарқ агиографик манбаларини ўрганишдаги аҳамияти” тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертациясининг автореферати. Т., 2011. – Б.5.

²⁸ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. -Т.: Ўқитувчи, 1994. –Б. 255.

²⁹ Мўминов А., Абдулаҳатов Н., Кавахара Я. Синызьян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле) / Токио чет тиллари университети, Осиё-Африка тил-маданияти тадқиқот институти. 2007. №3.- Б.40.

³⁰ Абдулаҳатов Н. Марғилонийларнинг маноқиб асарлари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – Т., 2021. Махсус сон. – Б.149-152.

³¹ Девони Ғурбатий (Мулла Умаржон Маҳдум Юсуфбек ҳожи ўғли) – Ф.: Фарғона, 2008. – Б.132-133.

³² Абдулаҳатов Н. Ғолиб Марғилонийнинг “Насаб” асари // “Ислом – тинчлик ва бағрикенглик дини” Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. Тошкент – 2020. – Б. 86-92.

³³ Ғолиб Марғилоний. Машъал. Асарнинг қўзғалма нусхаси. Р.Файзуллаевнингнинг шахсий кутубхонасида сақланади.

³⁴ Марғилон саййидлари тарихидан [Матн] / тузувчи Н.Юсупова. – Т.: Ислом университети, 2018. - 172 б.

Учинчи бобнинг “Равзат ул-ансоб” маноқибининг минтақада ислом тарихини ўрганишидаги илмий-амалий ўрни” деб номланган иккинчи параграфида Марғилоннинг машхур уламози, шайхул ислом Сайид Валихон тўрага (1812-1889) бағишлаб ёзилган “Равзат ул-ансоб” (روضة الأنساب) маноқиблари тадқиқ этилган. “Равзат ул-ансоб” кўлёмалари ўтган асрнинг 80-йилларига қадар яшириб келинган. Кўлёмаларнинг сақланиб қолишида Валихон тўранинг набираси Қиличхон Музаффархон ўғли (1892-1965) хизматлари катта бўлган. 2002–2007 йилларда Япониянинг “Нара Ипак йўли Тадқиқот Маркази” ва “Тойота” фондининг ҳомийлигида “Марказий Осиёдаги исломий муқаддас жойларни ўрганиш” (Фарғона водийси мисолида) номидаги илмий лойиҳаси бўйича Фарғона водийсида олиб борилган тадқиқотлар чоғида “Равзат ул-ансоб” кўлёмасининг уч нусхаси аниқланди.³⁵ 62 варақдан иборат мазкур агиографик асар XIX асрнинг охирида туркий тилда настаълиқ хатида кўчирилган бўлиб, марғилонлик Сайид Валихон тўра ибн Подшоҳхонтўра хонадони ҳамда Марғилонда яшаб ўтган авлиёларнинг ҳаёти ва олижаноб фазилатлари ҳақида ҳикоя қилади³⁶.

Айтиш мумкинки, “Равзат ул-ансоб” маноқибни бир оиланинг тарихидангина иборат бўлмай, унда бошқа манбаларда учрамайдиган, Марғилон шаҳрининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётига доир қимматли маълумотлар бор.

Учинчи бобнинг “Абдуқаюм Ваҳмий Марғинонийнинг жангнома асарларининг илмий таҳлили” деб номланган учинчи параграфида XIX асрнинг иккинчи ярмида ҳаёт кечирган Ваҳмий Марғинонийнинг агиографик мазмунда яратилган асарлари тадқиқ этилган.

Абдуқаюм Ваҳмий томонидан ёзиб қолдирилган асарлар бугунга қадар тўлиқ етиб келмаган. Унинг аниқланган асарлар қуйидагилардан иборат:

1. Лирик асарлар (ғазаллар, мухаммаслар, муножотлар, тўртликлар, фардлар). Ҳозирда Абдуқаюм Ваҳмий шеърлари киритилган ягона кўлёмма аниқланган. Ваҳмий кўлёммаси Андижон вилояти Шаҳрихон тумани Сузоқ қишлоғининг Сўфилар маҳалласида истиқомат қилувчи 1949 йилда туғилган Муҳаммаджон Алимов хонадонидан сақланади. Кўлёмманинг ҳажми 15x27 см., кўлёмма жами 224 варақдан (448 бет) иборат. Кўлёммада Фаридуддин Аттор, Абдулҳақ Дехлавийнинг асарлари ва Ҳофиз Шерозийнинг форс ва тожик тилида ёзилган рубоийлари ҳамда Ваҳмийнинг ўзбек, форс ва тожик тилларида ёзилган шеърлари, жумладан 6 та мухаммас, 2 та муножот ва 22 та ғазал киритилган.

2. “Ҳафт ғазот” қиссаси. Абдуқаюм Ваҳмийнинг “Ҳафт ғазот” достони бизгача тўлиқ етиб келмаган. Унда сақланиб қолган парчада пайғамбаримизнинг куёвлари Ҳазрат Алининг Аждар Дев билан олишувлари қизиқарли тарзда тасвирланган.

³⁵ KAWAHARA Yayoi. Private Archives on Makdumzada Familu in Marghilan. TIAS Central Eurasian Research Series №7. Tokio. 2012. 277. p.

³⁶ Абдулаҳатов. “Равзат ул ансоб” маноқибни – муҳим тарихий манба // Ёш олимлар илмий тўплами. Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2019. – Б.62-69.

3. “Саййид Жаъфар Ғозий” жангномаси (سيد جعفر غازی). Қўлёзманинг ҳажми 17x26 см. Жами 416 варақ (831 бет) дан иборат. Муаллиф дастхати. Қора қизил сиёҳда туркий тилда ҳижрий 1267 йилда кўчирилган. Қўлёзмага “Саййид Жаъфар Ғозий” достонидан ташқари 20 та ғазал, бир неча тўртликлар, достон ичидаги 14 та муножот ҳам киритилган³⁷. “Саййид Жаъфар Ғозий” жангномаси Ваҳмийнинг меросида муҳим ўрин тутди. Бу жангнома асарнинг иккита тўлиқ нусхаси бизгача етиб келган. Қўлёзма ҳажм жиҳатидан катта бўлиб, қарийиб 16000 мисрага яқин. Агиографик йўналишда яратилган “Саййид Жаъфар Ғозий” жангномаси шарқона қадриятлар, панд-насиҳат руҳида ёзилган бўлиб, муаллиф ўз асарини ёзишда халқ достонлари ва ёзма адабиёт тажрибаларидан фойдаланган.

Абдуқаюм Ваҳмий Марғинович асарлари ислом тарихини ўрганишда муҳим манбалар ҳисобланади.

Диссертациянинг “**ХІХ асрнинг иккинчи ярми - ХХ аср бошларидаги Марғилон уламолари диний-маърифий мероси**” деб номланган тўртинчи бобида ХІХ асрнинг иккинчи ярми ва ХХ аср бошларида Марғилонда ижод қилган уламолар мероси ва уларнинг мавзу доираси тадқиқ этилган.

“*Абдулқодир Махдум Нозик меросида диний-маърифий илмлар тарғиби*” деб номланган тўртинчи бобнинг биринчи параграфида ХІХ асрнинг иккинчи ярми ва ХХ аср бошларида Марғилон беклигининг Қубо қишлоғида яшаб ўтган машҳур хаттот, фақиҳ ва тарихчи олим Нозик таҳаллуси билан ижод қилган Абдулқодир Махдум мероси илк маротаба илмий асосда ёритиб берилди.

ХІХ асрнинг иккинчи ярми ва ХХ аср бошларида Туркистонда рўй берган муҳим ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар Абдулқодир махдум Нозик ижодида ўз ифодасини топган. Нозик ўз ғазалларида замондошларини илмли, оқил ва доно бўлишга чақиради³⁸. Унинг اشعار تعليمات أدب نازك “Ашъори таълимоти адаби Нозик” аввало мусулмон фарзандларини илмга бўлган рағбатини оширса, иккинчидан ота-оналар қалбида устозга нисбатан муҳаббатни шакллантирган.

Абдулқодир махдум Нозик девони шарқ девончилиқ анъанаси асосида тузилган. Девонининг ҳажми 4000 мисрадан ортиқ ва унда пухта ва равон дебеча, мумтоз жанрлардан ғазаллар, китъалар, мухаммас, таржеъбанд, маснавий, рубоий ва туюқлар, тарихлар, марсиялар, таржималар ва گلنامه “Гулнома” достони ўрин олган³⁹. Абдулқодир Нозик ўзининг “Гулнома” достонида 50 дан ортиқ гулларни таърифни келтиради ва уларнинг ҳар бирини инсонларнинг феъл-атвори билан

³⁷ Қўлёзма ҳозирда ушбу мақола муаллифининг шахсий кутубхонасида сақланади.

³⁸ Мадғозиев М., Файзуллаев Р., Абдулахатов Н. Хожажон Хожа Рожий Марғинович. III. – Т.: NOSHIR, 2016.-Б.359.

³⁹ Абдулахатов Н.У. Неизвестные страницы истории русского города Скобелева конца XIX – начала XX в. (по материалам местных историков) // Политические, социально-экономические и межэтнические процессы в пограничных регионах России в XVI – начале XX в. Материалы Международной научно-практической конференции (г. Уфа, 1-4 июня 2020 г.) Уфа, 2020. - С.236.

таққослайди. Шу таққослаш туфайли у одамларни яхшиликка чорлайди. Шу сабабли ҳам "Гулнома" ўз даврида Марғилондаги эски мактабларда наботот фани (ботаника) ва исломий таълим учун энг муҳим дарсликлар вазифасини бажариб келган. Абдулқодир махдум Нозикнинг араб, форс ва туркийда битилган мазкур асарлари халқимизнинг нодир бебаҳо бойлиги сифатида қадрлидир.

Тўртинчи бобнинг *"Фозилжон Махдум Марғилоний асарлари таснифи"* деб номланган параграфида XIX аср охири ва XX аср биринчи ярмида яшаб фаолият олиб борган уламолардан бири, етук фақих, муфассир ва адиб Фозилжон махдум Фазлий Марғилоний мероси тадқиқ этилган.

Фазлий Марғилоний ўз даврида водий уламолари ўртасида шариат олими, фазилатли шайх сифатида мустаҳкам ўрин тутиб, маҳаллий аҳоли ўртасида маънавиятни шакллантиришга, ислом динининг олижаноб ғоялари ва ахлоқий тамойилларини янада кенг ёйилишига ҳисса қўшган⁴⁰. Айниқса, фикҳ илмининг билимдони сифатида мазкур ҳудудда ҳанафийлик мазҳаби қоидаларини амалда қўлланилишида хизмати катта бўлган⁴¹. Унинг тафсир, сийра, тарих, адабиёт, ахлоқ ва таржимага оид бир қанча асарлари маънавий меросимиз хазинаси сифатида эътиборга моликдир. Шунингдек, *"Фазлий"* таҳаллуси билан яратган кўплаб ирфоний ва ахлоқий мазмундаги назмий асарлари кишиларни яхшиликка чорловчи насихатлардир.

Фозилжон махдум Марғилоний мероси Қуръони каримнинг охириги жузъининг тафсири, *"Назмул ақоид – Бадъул амолий"*нинг таржима ва шарҳи, Қуръони карим оятлари хоссаларига бағишланган махсус рисола, *"Фатҳул вадуд аъла шарҳил мавлуд"* асар, назмий асарлар. Фозилжон махдумнинг ибратли ҳаёти ва илмий мероси келгусида махсус ўрганишга лойиқдир.

Тўртинчи бобнинг *"Диний ва агиографик манбаларнинг илмий-амалий аҳамияти"* деб номланган учинчи параграфида Марғилон уламолари меросининг ўзига хос жиҳатлари тадқиқ этилди. Марғилон уламолари XX аср бошларида давр тақозосига кўра, диний билимларни назм орқали улусга етказиш тамойилига амал қилган⁴².

Марғилон уламолари мероси нафақат адабиётшунослар учун балки, тарихшунослик, исломшунослик, диншунослик, маданиятшунослик, жамиятшунослик, мусиқашунослик, элшунослик нуқтаи назаридан ўрганиш учун ҳам муҳим тадқиқот предмети ҳисобланади.⁴³ Марғилон

⁴⁰ Фозилжон махдум Сулаймон ўғли. Қуръон тафсиридан бир шингил. – Ф.: Фарғона, 2002.-Б.5.

⁴¹ Файзуллаев Р., Абдулаҳатов Н. Фозилжон Махдум Марғилоний. IV. – Т.:NOSHIR, 2017. – Б.12.

⁴² Abulahatov N. Rahmonov A.HERITAGE OF XXth CENTURY SCHOLARS FROM MARGHILAN // - Исламская духовность, рациональность и этнокультурные традиции как факторы противодействия религиозному экстремизму» Материалы международной научной конференции, посвященной празднованию 20-летия Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Астана. 2016.– Б.38-39.

⁴³ Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкираи Қаюмий. Тошкент, *"ЎзРФА Қўлёмалар институти тахририй нашриёт бўлими"*,1998. – Б.501-502.

мадрасаларидаги устозларнинг барчаси деярли шоирлар бўлиб, ўзбек ва тожик тилларида баравар ижод қилганлар⁴⁴.

Тўртинчи боб юзасидан хулоса сифатида шуни айтиш керакки, мазкур тадқиқот натижасида XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларида Марғилонда яшаб, фаолият олиб борган 20 нафар уламолар ҳақида маълумотлар аниқланди. Уларнинг ҳаёти ва илмий фаолияти бугунги кун учун ғоятда ибратлидир. Чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати ҳукмронлик қилган айни оғир йилларда ўзлари ёзган ва улар томонидан кўчирилган диний-маърифий асарлар билан диний таназзулни олдини олиш, иймон-эътиқодни сақлаш, аҳолини исломий билим ва тушунчасини юксалтиришдек масъулиятли вазифани адо этишга ҳаракат қилдилар. Кишиларни ҳаромдан ҳазар қилишга, ҳалолликка ундаб, имкон қадар сўз ва амаллари билан ибратли кун кечиришга, ўзларининг фаол муносабатларини ёзган асарлари орқали билдиришга уриндилар. Бугун кўплаб алломаларимиз қатори Марғилон буюк фарзандлари номини абадийлаштириш, ибратли ҳаётларини тарғиб-ташвиқ этиш, бизга мерос қилиб қолдирган бой илмий-маънавий меросини ўрганиб, халқимизга етказиш бизнинг бурчимиз, уларга муносиб ворис эканлигимизни амалда кўрсатиб беришимиз зарурдир.

ХУЛОСА

“XIX аср иккинчи ярми - XX аср бошлари Марғилон муҳитида диний ва агиографик манбалар тадқиқи” мавзусидаги докторлик диссертацияси бўйича олиб борилган илмий изланишлар натижасида қуйидаги хулосалар тақдим этилди:

1. Чор Россияси томонидан Қўқон хонлигининг босиб олиниши натижасида юз берган сиёсий-иқтисодий, ўзгаришлар натижасига қарамай Марғилон маънавий, илмий салоҳияти билан Туркистон заминида йирик шаҳарлардан бирига айланди.

2. XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрларида яшаб ижод қилган Марғилон уламолари Қўқон хонлигини Чор Россияси томонидан босиб олиниши ва даҳрийлик сиёсатига қурилган шўролар ҳукуматини давлат тепасига келган ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий парокандалик ҳукм сурган тарихий ўзгаришлар даврини бошидан кечирдилар. Шундай бўлса-да, мавжуд ижтимоий соҳаларнинг парокандалиги Марғилон уламолари фаолиятига таъсир ўтказа олмади. Улар бутун умрларини миллий ўзликни сақлаш, дину миллат хизматига бағишлаб, зиммаларидаги улкан масъулиятни мукамал адо этишга интилиб келдилар.

3. Европа анъаналари асосида бунёд этилган “Янги Марғилон” шаҳри ёнида жойлашган “Эски Марғилон” ўзининг кўп асрлик миллий

---

⁴⁴Амоний Арабоний. Исмидур Оби равон / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, табдил ва изоҳлар муаллифи - Маҳмуд Ҳасаний. – Т.: Фан, 2003. –Б.7.

кадриятларини сақлаб қолган шаҳар сифатида фаолият кўрсатган бўлса-да, шаҳарнинг иқтисодий ва маданий ҳаёти масаласи ҳозиргача яхлит, тизимли равишда ўрганилмаганлигини кўрсатди. 1917 йилдаги инқилобий ўзгаришлар туфайли давлат тепасига келган коммунистик тузум даврида инқилобгача бўлган Марғилон маданий муҳитига диний тус берилиши оқибатида Марғилон алломалари ҳаёти билан бевосита боғлиқ бўлган масжид-мадраса, хонақоҳлар, зиёратгоҳлар фаолияти ва уларнинг аҳоли маънавий-маърифий ҳаётида тутган ўрни салбий баҳо берилди. Натижада бу мавзу мустақилликка қадар мутахассислар томонидан тадқиқот объекти сифатида эътибордан четда қолди.

4. Чор Россияси томонидан ташкил қилинган “Янги Марғилон” шаҳри Фарғона вилояти ҳарбий генерал-губернаторлигининг маъмурий бошқарув маркази вазифасини бажарган бўлса, “Эски Марғилон” Фарғона водийсининг диний маркази сифатида барча исломий илмларнинг чуқур эгаллаган уламолар учун бошпана бўлиб хизмат қилди. Шарқий Туркистондан тортиб Татаристон ўлкасида яшовчи мусулмонлар худди Бухоро каби Марғилонга интилганлар.

5. XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг бошларида Марғилон ўзининг миллий кадриятларини авайлаб-асраб келган шаҳар сифатида қайд этилган Марғилон шаҳрида фаолият кўрсатган Ҳазин, Рожий, Нозик, Ваҳмий, Фаҳмий Фазлий, Бекий, Мозорий, Мўминжон Ҳаким, Голиб таҳаллусли Марғилон олимларининг илмий мероси илк бор ислом тарихи ва манбашунослик жиҳатидан тадқиқ этилди.

6. XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларига келиб Марғилон Фарғона водийсининг пойтахт шаҳарлари жумласига кирган. Бу ердаги барқарор диний-маънавий муҳит кўплаб шариат олимлари ва етук мутасаввуфларни истиқомат қилишларига муҳим омил бўлиб хизмат қилибгина қолмасдан улар билан боғлиқ “Равзат-ул ансоб”, “Ғавсул Аъзам”, “Машъал”, “Насабнома”, “Шажаранома” туркумида агиографик асарларнинг яратилишга ҳам сабаб бўлди.

7. XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрлар бошларида Марғилонда яратилган агиографик Ваҳмий, Фаҳмий ижодига мансуб асарларда халқимизнинг яқин ўтмишда бошидан кечирган турли ижтимоий воқеалар, ўша давр кишиларининг дунёқараши, ўзига хос урф-одат ва анъаналари баён қилинган. Мазкур агиографик асарларда тарих ҳам, сийрат ҳам, ахлоқ ҳам, географик ҳамда шахсларга оид турли маълумотлар ҳам ўрин олган.

8. Марғилон маданий муҳитида Рожий, Нозик, Бекий томонидан яратилган тарихлар ва марсиялар, нафақат адабий жанр сифатида балки тарихий манба сифатида ўрганилишини тақозо этади. Чунки мазкур марсиялар ва тарихларда ўша даврда кечган ижтимоий-маданий жараёнлар, аҳолининг диний-ахлоқий билими, маънавий-интеллектуал савияси акс этибгина қолмай, балки кўплаб тарихий шахслар ҳаётига оид маълумотларни ўз ичига олганлиги билан ҳам манбашуносликда муҳим аҳамият касб этади.

9. XIX аср иккинчи ярми - XX аср бошларида Марғилон муҳитида фаолият кўрсатган алломаларнинг илмий меросининг ислом тарихи ва манбашуносликдаги ўрни ва аҳамияти шундаки, улар ёзиб қолдирган асарлар ўша даврда яшаб, жамият ҳаётида муҳим ўринга эга кўплаб тарихий шахслар ҳаёти ва фаолияти ҳақида, уларнинг ибратли ишлари ва ўзига хос хусусиятлари ҳақида тасаввур қилишга ёрдам берибгина қолмай, ўша давр кишиларининг дунёқараши ва эътиқодини англашда, мавжуд жамиятда ҳукмрон тузум ва воқелиги ҳақида тасаввур қилиш имконини беради.

10. Туркистон заминида бир неча юз йилликлардан бери ривожланиб келган исломий маданият таназзули яқинлигини англаган Марғилон уламолари эътиқоди мустаҳкам илмий шогирдлар чиқариш билан, ўзларидан кейинги кунларда ҳам илм чироқлари порлаб туришини таъминлай олдилар. Аморий Арабоний таъкидлаганидек, “Зоҳир тузук, кўнгли бузуқ муллоси, бир дона ҳам бежоси”, бўлмади. Бу уларнинг ёзиб қолдирган асарларининг мазмунидан англаш мумкин.

11. Марғилон уламоларини кишилик тараққиёти исломий ахлоқ асосида олиб борилмаса, динсизлик туфайли ҳар бир ёмонликка йўл очилиши, инсонни инсонлик сифатида тутиб турадиган, ҳар бир яхшиликка бошлайдиган нарса ислом дини эканлиги тўғрисидаги насиҳатлари бугунги кундаги дунёда бўлаётган минтақавий урушлар, иқтисодий бўҳронлар, экологик фожиаларни олдини олишда ёрдам беради.

12. XIX асрнинг охири XX асрнинг биринчи ярмида Марғилонда яшаб ўтган уламоларнинг илмий меросидаги саёҳатнома мавзусига доир асарлари нафақат ислом тарихини ўрганишда балки замонавий зиёрат туризмни ривожлантиришда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

XIX асрнинг охири XX асрнинг биринчи ярмида Марғилонда яшаб ўтган уламоларнинг мероси, ижоди ва жамоатчилик ўртасидаги фаолияти, давр воқелигига муносабати тарихини этномаданий ва агиографик нуқтаи назардан ўрганишни тақозо этади.

Хулосалардан келиб чиққан ҳолда қуйидаги тавсиялар берилди:

1. Диссертация материалларидан тарих йўналиши учун Марказий Осиёдаги ислом тарихига оид махсус курсларни ўқитиш ва қўлланмалар тузишда унумли фойдаланиш мумкин.

3. Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Ислам цивилизацияси маркази, Фанлар академияси, Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази билан биргаликда тадқиқот материаллари асосида Марғилон уламолари асарларининг манбалар, даврий нашрлар, ҳужжатлар каталогини тузиш, қўлёзмаларнинг факсимел нусхаларини чоп этиш.

4. Фарғона вилоят тарихи ва маданияти давлат музейи, Марғилон шаҳар тарих музейида Марғилон уламоларининг асарлари, шахсий архивлари асосида махсус кўرғазма ва экспозициялар ташкил қилиш мумкин.

5. Ўзбекистон миллий телерадио компанияси ва “Ўзбеккино” миллий агентлиги томонидан Марғилон алломаларининг хотиралари билан боғлиқ эсдаликлар ёрдамида Марғилон уламоларининг ибратли ҳаёти ва фаолиятига доир бадиий ва ҳужжатли фильмлар яратиш.

6. Туризм ва спорт вазирлиги томонидан Марғилон алломалари номи билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг туристик йўналишларини ишлаб чиқиш ва сайёҳлар учун махсус буклет ва асарлар яратиш.

**SCIENTIFIC COUNCIL DSc 26.04.2018. Isl / Tar / F.57.01
FOR AWARDING SCIENTIFIC DEGREES AT INTERNATIONAL
ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN**

ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

ABDULAKHATOV NODIRJON URAIMOVICH

**STUDY OF RELIGIOUS AND HAGIOGRAPHIC SOURCES IN
MARGILAN IN THE SECOND HALF
XIX - EARLY XX CENTURIES**

24.00.01 - History and source study of Islam

**ABSTRACT OF THE DISSERT FOR THE DEGREE OF DOCTOR
OF SCIENCES (DSc) IN HISTORICAL SCIENCES**

Tashkent – 2022

Doctor of Science (DSc) Dissertation Topic in History Registered By the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. R.2018.L.DSc / Tar137.

The doctoral thesis has been carried out at the International Islamic Academy of Uzbekistan.
The abstract of the dissertation is available in three languages (Uzbek, English, Russian, (resume) on the web page of the Scientific Council (www.iaau.uz) and information-educational portal «ZiyoNet» (www.ziyo.net).

Scientific supervisor:	Ostonakulov Ikromiddin Doctor of Historical Sciences
Official opponents:	Babajanov Bakhtiyor Miraimovich doctor of historical sciences, professor Shadmanova Sanobar Bazarbaevna doctor of historical sciences, professor Yayoi Kawahara Doctor of Philology, associate Professor
Lead organization:	Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan Institute of History.

The defense of the thesis will take place 13-Sep 2022 at 14⁰⁰ hours at a meeting of the Scientific Council for the award of DSc degrees 04/26/2018 Isl / Tar / F.57.01 at the International Islamic Academy of Uzbekistan (address: 100011, Tashkent, A.Kadiri st., 11. Tel.: (99871) 244 94 70. Fax: (99871) 244 00 65, e-mail: info@IAU.uz, International Islamic Academy Uzbekistan.

The dissertation can be found in the Information Resource Center of the International Islamic Academy of Uzbekistan (registered under No. _____) (Address: 100011, Tashkent, st. A.Kadiri, 11. Tel.: (99871) 244 00 91).

The abstract of the dissertation was sent out " ____ " ____ 2022.
(register of the mailing protocol No. ____ dated " ____ " ____ 2022)

D. R. Maxsudov
Chairman of the Scientific Council for the Award of Academic Degrees, Doctor of Historical Sciences (DSc), Associate Professor

S. A. Rustami
Scientific Secretary of the Scientific Council for the Awarding of Academic Degrees, Doctor of Philology, (DSc), Associate Professor

Z.M. Islamov
Chairman of the Scientific Seminar at the Scientific Council for the Awarding of Academic Degrees, Doctor of Philology, Professor

INTRODUCTION (Abstract of DSc dissertation)

Relevance and necessity of the topic. In the scientific research institutions of the countries of the world, significant work has been carried out on the study of the history, ethnography, values, as well as religious and hagiographical works of Margilan. Among the religious scholars who worked in Central Asia, the works of city scholars on the sciences of aqeed (عقاید), fiqh (فقه), kalam (کلام), tafsir (تفسیر), hadith (حدیث), pirs of Sufism, dervish (درویش), majzub (مجنوب), kharobotiy (خراباتی), qalandar (قلندر), jadidism movement and activities of jadids, institution of judiciary and judges (قاضی), chronogram (تاریخ) of historical persons and events, family tree (شجره) and genealogies were revealed, related to literature epic, manzuma (مظومه), qasida (قسیده), pandnoma (پندنامه) and memory (خاطره) works were studied.

In this series of processes, there are topics that are still neglected, which are very relevant and necessary to study. In particular, there is a great need to research the activity, religious and hagiographical heritage of Margilan scholars in the second half of the 19th century - the beginning of the 20th century. Even after the establishment of the colonial system of Tsarist Russia in Central Asia, the big cities, which are considered to be the centers of ancient national culture, continued to fulfill their role as scientific centers. In particular, Margilan, located near the center of the General Governorate of Fergana Oblast, began to acquire the status of the cultural center of the valley.

In this case, scholars who studied in Bukhara madrasahs filled the ranks of Margilan (مرغیلان) scholars and showed their potential to initiate a number of reforms in the religious and social life of the country. Many scholars wrote tazkira (تذکیرة), tabaqat (طبقات), manoqib (مناقب) - hagiographic works and fiqh works, and gained fame among the people of Turkestan. Almost the most important part of this heritage is still waiting for its explorers as an undiscovered protected land.

Therefore, this topic was chosen for detailed research of the religious and hagiographic sources of the city of Margilan, created in the second half of the 19th century - the beginning of the 20th century. As a result of the reforms in the religious and educational sphere being carried out in modernizing Uzbekistan, along with the medieval sources, the life path of the Islamic scholars who worked in the colonial period in the recent past, and the opportunity to research their scientific and spiritual heritage was created. Today, it is not for nothing that it is emphasized that "we should pay special attention to instilling the courage of our great scholars and writers, our saints, and the courage of our heroes into the minds of young people, to strengthen their feelings of national pride and pride"¹.

---

¹ Message of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis on the most important priorities for 2019 dated December 28, 2018. Taken from the issue of the newspaper "Adolat" dated December 29, 2018. Message of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis on the most important priorities for 2019 dated December 28, 2018. Taken from the issue of the newspaper "Adolat" dated December 29, 2018.

During the past period, as a result of the international scientific conferences held on the topics of "Margilan series of centuries", "The place of the city of Margilan in the history of world civilization", "Muhammad Yusuf Hazin (Khonaqahy Hazrat Marginani)", "Khojajon Khoja Rojiy Marginani", "Abdusamad Qail Marginani" were included in the series "Margilan scholars". " books were published. The topic of this research is also dedicated to the issues of researching the life, religious and hagiographic heritage of scholars who worked in the city of Margilan.

Decrees of the President of the Republic of Uzbekistan No. PU-60 of January 28, 2022 "On the development strategy of New Uzbekistan for 2022-2026" and No. PU-5416 of April 16, 2018 "On measures to radically improve the activities of the religious and educational sphere", PU- 5186 dated July 16, 2021 "On additional measures to further improve the activities of the Center for Islamic Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan", PU-126 dated February 10, 2022 "The system for the preservation and research of ancient written sources This dissertation research to a certain extent serves implementation of the tasks defined in the resolutions "On additional measures for improvement"

Compliance of the study with the priority directions of development of science and technology of the Republic. The dissertation was carried out within the framework of the priority direction of the development of science and technology "Ways for the formation and implementation of a system of innovative ideas on the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of the information society and a democratic state".

Review of foreign scientific research on the topic of the dissertation². Scientific research on the topic of religious hagiographic sources of the second half of the 19th - early 20th centuries is carried out by the world's leading scientific centers and higher educational institutions, including the Asian-African Research Institute of Language and Culture (Japan), the Austrian Academy of Sciences (Institute of Iranian Studies of the Austrian Academy of Sciences), Martin-Luther University Halle-Wittenberg (Germany), University of Prague (Czech Republic), Institute of History (Institute of General History of the Russian Academy of Sciences), St. Petersburg University (Philological Faculty of St. Petersburg State University), Eurasian University named after . Research of the Academy of Sciences of Uzbekistan, the Center for Islamic Civilization in Uzbekistan, the International Research Center. Imam Bukhari, International Research Center. Imam Termizi is realized

By analyzing the religious and hagiographic heritage of Margilan scientists of the second half of the 19th century - early 20th century, a number of scientific results were obtained in the world, including the following scientific results: through the analysis of manuscript sources, in particular the evaluation work, the

---

²Review of foreign research on the topic of the dissertation: <http://www.eurogates.ru/programs/leidenuniversity>; <http://www.azhar.edu.eg/>; www.beruni.uz; <http://www.uqu.edu.sa/>; http://www.ioquranics.com; <https://www.wise.edu.jo/>; <http://www.kazanrii.ru/>; [http://www.iium.edu.my /](http://www.iium.edu.my/); <http://corpus.quran.com/wordbyword.jsp>; <http://www.orientalstudies.ru/>; По материалам www.iiu.uz и других источников.

scientific value of such a heritage is proved through the criteria of modern scientific methodology. (Lanzhou University University - China); the gnostic analysis of the religious hagiographic heritage of the region of Central Asia, the typology of Muslim saints in this region, the historical mission of this category in the development of the national liberation spirit against the Russian colonizers in local societies were evaluated. (CNRS/GSRL, Paris - France); study of religious-hagiographic sources in Central Asia at the beginning of the 20th century, in particular, the connection of this heritage with the socio-historical conditions that existed at that time, assessment from the point of view of the compositional genre, the socialization of ideas that the religious-hagiographic heritage carries, the impact of on static and dynamic conditions in the environment. (Takoma Park, MD - USA), cultural processes in the Ferghana Valley in the second half of the 19th - early 20th centuries. and the legacy of the religious saints included in it, in particular, the phenomenon of holiness and its manipulative impact on the public, models of holiness, religiosity - the influence of hagiographic works as models on the value system of society of that time was studied. (value as a community role model) (Cardiff University University - Wales); It is shown that the great deeds of the saints were necessary to overcome social conflicts and spiritual poverty that arose during the colonial period (Asian-African Department of Tokyo University - Japan)³.

In the world, research is being carried out to study hagiographic works written in the form of memoirs and memoirs, aimed at popularizing the exemplary life and scientific activities of Margilan scientists, including in the following priority areas: the study of all conditions and cultural environment for the history and development of hagiographic literature, hagiographic content with the identification of existing manuscript collections and the creation of a catalog of manuscript books on their basis; fully translate the texts into the current alphabet, determine the paleographic and codicological features of the manuscripts; Identification of the historical and spiritual significance of religious hagiographic literature that existed in the second half of the 19th century - early 20th century.

The degree of knowledge of the problem. The history of the study of sources on the cultural environment of Margilan can be divided into four groups:

The first group includes scientific and historical works devoted to the life and work of Sayyids, Khojas, scientists, representatives of Sufism who worked in the Fergana Valley: Majzub Namangani "Tazkirat ul Avliya", Sayyidnazar Khoja

---

³ Kawahara Yayoi. Tadhkira of Khwaja Hasan Sahibqiran: Study on private manuscript in Ferghana Valley // Journal ASIAN and AFRICAN studies. No. 71. 2006. p. 226-230.; Kawahara Yayoi. Private Archives on Makdumzada Familu in Marghilan. TIAS Central Eurasian Research Series №7. Tokio. 2012. - 277 p; Мўминов А., Абдулахатов Н., Кавахара Я, Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле) / Токио чет тиллари университети, Осиё-Африка тил-маданияти тадқиқот институти. 2007. №3. – 232 б. Paul J. Muhammad Parsa: Sendschreiben uber das Gottesgedenken mit vernehmlicher Stimme // Muslim Culture in Russia and Central Asia. Vol.3.: Arabic, Persian and Turcic Manuscripts (15th-19th Centuries) / Ed. by A. v.Kugelgen, A.Muminov, M.Kemper. Berlin, 2000, S.5-41.; Paul J. Doctrine and Organization the Khwajagan-Naqshbandiya in the First Generation after Baha'uddin. Berlin, 1998 (ANOR-1). Заркон Т. La Famille Jilâni de Hama (Syrie) – Bayt al-Jilâni, Notes sur deux familles Jilâni d'Ahmadabad (Gujarat, Inde), Un cas de métissage entre Qâdiriyya et Khalwatiyya. Dhikr et khalwa dans la zawiyaa al-Hilâliyya de Alep ҳамда La Qâdiriyya en Asie centrale et au Turkestan oriental. // The Qadiriya Order. – Fransiya, 2004.

Khokandi "Manokib Khoja Iskhaki Vali", Nasuriddin Marginani (19th century) "The ratio of Silsilai mashaih-tazkirat ul-mashaih", Muhammad Amir Chimyani (19th century) "Tazkirat ul-atkiyya va masirat ul-asfiya va lazizat ul-azkiy", "Ofak Khojam Manokibi", "Tazkira Khoja Sahibkiran", "Dukchi Eshon Manokibi", "Manokibi Khoja Attar" by Rojiya Marginani, "Manokibi Gavsul Azam", "Mashal" by Ghalib Margilani and brochures are examples of this.

the second group includes a complex of fiction and scientific literature created in the period from the second half of the 19th century to the revolution of the Soviets; Zakirjon Furkat, Amoni Arabani, Muhammad Aziz Margilani. Eugene Skyler Yufalvi-Bourdon, . Eliza Reclus, A. F. Middendorf, V. Yu. Kushelevsky, V. Ya. Masalsky, Ch. Valikhonov, V. P. Nalivkin, V. V. Bartold. Z. Among them are the works of Validi⁴.

the third group includes historical, ideological sources and studies written abroad and in Uzbekistan during the period of the former union; especially V.L. Voronina, I.F. Borodina, A. K. Pisarchik A., Zainutdinov A., Azimov I., Latypov Zh., Ziyayev Kh., M. Rakhmonov, M. Kadyrov, M. Madgoziev, N. Khonkeldiev, R. Nabiev, P. Kayumi, A. Among them are the works of such authors as Kayumov and E. Ibragimova⁵.

---

⁴ Абдуғафуров А. Зокиржон Фуркат. – Т.: Фан, 1977; Аморий Арабоний. Исмидур Оби равон / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, тадбил ва изоҳлар муаллифи М. Ҳасаний. – Т.: Фан, 2003. – 124 б.; Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азий / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Ш.Воҳидов, Сангирова. –Т.: Маънавият, 1999. – 110 б.; Скайлер, Южин Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари / Тарж. З.А.Саидбоев. – Т.: Ўзбекистон, 2019. – 336 б.; Ujfalvy-Bourdon, De Paris a Samarkand. Le Ferghanah, le Kouldja et la Siberie occidentale. Impressions de voyage d'une Parisienne. Paris, Librairie Hachette 1880; Элизе Реклю. Земля и люди. Всеобщая география. VI том. СПб. Издание картографического заведения А. Ильина. 1892; Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882. Прибавление X; Кушелевский В.У. Материалы медицинской географии и санописания Ферганской области. II том. Типография Ново Маргиланского областного управления, – Т., 1891.; Масальский В. И. Туркестанский край. СПб., 1913; Валихонов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 2.- Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии,1985. – 416 с.; Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886. – 215 с.; Бартольд В.В. Сочинения. Т. II, ч. 1: Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. – М.: издательство восточной литературы, 1963; Бартольд В.В. Сочинения. Т. II, часть 2: Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. - М.: Издательство Наука, 1964; Бартольд. В.В. Фергана. Статьи из "Энциклопедии ислама". Сочинения III том. - М.: Наука, 1965; Валидов З. А. Некоторые данные по истории Ферганы XVIII-столетия// Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского куржка любителей археологии. Вып 2. Т., 1916. С. 68-86.; Валидов З. А. Восточные рукописи в Ферганской области // Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества. Том двадцать второй 1913-1914. Петроград. 1915.

⁵ Воронина В.Л. Народная архитектура Ферганы // Архив ГлавНПУ ОИОКН при МКС РУз, ф. 1491/ II 34, 1959.; Бородин И.Ф. Дневник обследования с описанием памятников архитектуры Ферганской долины (жилых домов, кварталных мечетей, медресе и мавзолеев) //Архив ГлавНПУ ОИОКН при МКС РУз, ф. – 1643; Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину 1938. Архив ГлавНПУ ОИОКН при МКС РУз, ф № 1491.; Азимов И. Фарғона водийсининг архитектура ёдгорликлари. Т.: Ўзбекистон, 1986. – 71 б.; Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX в. Ташкент, 1983; Латыпов Ж. Топономия города Маргилана и его окрестностей (Лингвистик анализ). Автореферат дисс. На соискание ученой степени кандидата филологических наук. Ташкент, 1975. – 36 с.; Зияев. Х. Марғилон ва Андижонда 1916 йилда бўлиб ўтган халқ кўзголонига доир материаллар тўплами: дис./ Ўзбекистон Фанлар академияси, Тарих ва археология ин-ти. - Марғилон-Андижон, 1956. - 105 б.; Раҳмонов М. Ўзбек театри тарихи. – Т.: Фан, 1968. – 430 б.; Қодиров М. Томоша санъатлари ўтмишда ва бугун. – Т.: MUMTOZ SO'Z, 2011. Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкираи Қайумий. Тошкент, "ЎзРФА Қўлёмалар институти тахририй нашриёт бўлими",1998; А.Қайюмов. Қўқон адабий мухити (XVIII- XIX асрлар). – Т.: ЎзССР фанлар академияси, 1961. -361 б.

the fourth group includes works, dissertations, scientific articles and foreign publications written during the years of independence; in particular, A Muhammadzhanov, G.A. Agzamova, D. Ziyaeva, Sh. Koldoshev, Sh. Makhmudov, A. Salmonov, Sh. Khaitov, I. Alimov, I. Ostanakulov, R. Fayzullaev, son of Tadzhimuhammad Haji Fozilzhan, son of Abdukhakim Arifdzhan, A. Baratov, R. Mirzaakhmedov, A. Murtazaev, S. Normatov S, A. Boborakhimov, N. Soliev, T. Beisimbeyev, A. Mominov, B. Bobozhonov, Sh. Vakhidov, I. Alimov, N. Among them Yusupova, Jurgen Paul, S. Abashin, T. Zarkon, Paolo Sartori, Y. Kawahara⁶.

In the literature of the first group, the history of Margilan is expressed in the form of records. The literature of the second group describes the architectural monuments of the city of Margilan, the socio-economic and cultural life of the city, contains partial information about the religious and educational environment of Margilan.

The third group of literature consists of studies that serve the ideology of building a socialist society. They reflect some aspects of the socio-economic situation of Margilan, the lifestyle of the population, cultural heritage sites,

---

⁶ Муҳаммаджонов А. Тарих фалсафаси – маънавият кўзгуси. – Т.: Ўзбекистон НМИУ, 2015. – 272 б.; Агзамова Г.А. Марғилон ҳунармандчилиги тарихига оид айрим маълумотлар // Марғилон шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. Т., 2007. – Б. 14-17.; Агзамова Г.А. XVIII-XIX асрнинг биринчи ярмида Фарғона водийсида кечган урбанизацион жараёнлар ва унда Марғилоннинг туганган ўрни // “Ўзбекистон тарихи”, 2007. №2. - Б. 95-106.; Зияева Д. Мустақлақ ва Совет даврида Марғилон шаҳри (1876-1991 йиллар) // Марғилон шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. – Т., 2007.- Б.102-105.; Зияева Д. XIX асрнинг сўнгги чораги - XX аср бошида Фарғона водийси шаҳарларининг "эски" ва "янги" қисмлари // “Ўзбекистон тарихи”. 2012. № 3-4. – Б.22-32.; Қўлдошев Ш. Қўқон хонлиги ва Шарқий Туркистон ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар (XVIII-XIX асрнинг ўрталари). Тарих фан.ном. дисс. ... – Тошкент: ЎЗР ФАТИ.2007 – 169 б.; Махмудов Ш. Қўқон хонлигининг маъмурий – бошқарув тизими (1709-1876 йй.). Тар фан.ном. дисс... – Т.: ЎЗР ФАТИ, 2007. – 155 б.; Махмудов Ш. Қўқон хонлиги тарихига доир манбаларда Марғилон ҳокимларига оид маълумотлар // Марғилон шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. Тошкент, 2007.- Б.190-192.; Салмонов А. Ҳайитов Ш Марғилон тарихи ҳақида айрим мулоҳазалар, XX аср Марғилон тарихига оид лавҳа // Марғилон асрлар силсиласида (Республика илмий-амалий семинари материаллари). Фарғона, 2005. – Б. 22-23.; Остонакулов И. Фарғоналик валийлар. – Тошкент: Мовароуннахр, 2001. – 128 б.; Файзуллаев Р., Абдулаҳатов Н. Муҳаммад Юсуф Ҳазин(Хонақоҳий Ҳазрат Марғиноний). – Т.: Sharq, 2013. – 544 б.; Бейсимбеев Т.К. Кокандская историография: Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII–XIX веков. Алматы: ТОО “Print-S”, 2009. -1263 с.; Кавахара Я. “Святые семейств” Маргелана в Кокандском ханстве в XIX в. // Журнал “Pax Islamica” Москва, 2010. 1(4) – С.121-140; Усмонов Ҳ. Марғилон фарзандлари. – Ф.: Фарғона, 2000. – 54 б.;Тожимуҳаммад хожи Фозилжон ўғли, Абдуҳаким Орифжон қори ўғли. Дуррул Орифийн (Орифжон қоридада манокӣблар ва мавъизаларидан). – Ф.: Фарғона, 1999. – 53 б.; Мирзаахмедов Р., Муртазаев А., Муртазаев А. Марғилон заминни жавоҳирлари. – Ф.: Фарғона, 2014. – 104 б.; Норматов С. Тарихнинг бир саҳифаси // “Ҳидоят”, 2007. №3. -Б.20-23; Муминов А. Муминов А. К. Кокандская версия исламизации Туркестана // Подвижники ислама. М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 2003. С.117-153.; Бабаджанов Б. Кокандское ханство: власть, политика, религия. Токио-Ташкент: Yangi nashr, 2010. – 744 с.; Алимов А.И. Қўқон хонлиги Марғилон вилояти мадрасалари Тарихидан // Илмий хабарнома, АДУ, №2 2012 йил. – Б. 42-49; Воҳидов Ш. Қўқон хонлиги тарихи (хонлик тарихи – манбаларда).Том I. – Т., 2012. -1493 б.;Марғилон саййидлари тарихидан [Матн] / тузувчи Н.Юсупова. – Тошкент: ислом университети, 2018. Пауль Ю. Доктрина и организация Хаджаган-Накшбандийа в первом поколении после Баха’ад-дина // Суфизм в Центральной Азии. Зарубежные исследования. Сб. статей памяти Ф.Мейера. Составитель и отв. ред. А.А.Хисматулин. СПб, 2001. С.114-199; Абашин С. Абашин С.Н. Ок-суяк // ИнТБРИ. Вып. 2. М; Sartory, Paolo. Juridical Election as a Colonial Reform. The Qadis and Biys in Tashkent, 1867-1883 // Cahiers du Monde russe, 49/1, Janv.-Mars, 2008, pp. 79-100.

toponyms, literary environment. The works of these authors, although partially, are distinguished by the fact that they provide important information and evidence about the architectural monuments of Margilan, the history of mosques and madrasas, which are of interest to the art of Margilan. Although these works provide valuable information for research, in some of them opinions concerning religious and educational life are biased from the point of view of classism. Historians of this period followed a single methodological path in the study of documentary materials. That is, they were all mobilized to confirm the general conclusion and the conviction that finding rich archival documents, their study and inclusion in scientific circulation will help determine the position of the peoples of Central Asia during the period of joining Russia and the positive significance of this event. The religious and educational features of these works, aspects related to the events of that time, the spirit of nationalism, originality were not studied scientifically as "works in a religious and mystical spirit".

Domestic and foreign scientific studies written during the years of independence objectively cover the ancient history of the city of Margilon and its Muslim schools and madrasahs, crafts, trade, the development of historiography, the administrative management system, people's movements and historical processes. , civilized methods based on specific sources and archival materials.

The study of the nature and characteristics of the religious and educational heritage created by the religious and educational intelligentsia living in Europe, Russia, Japan in the last two hundred years in Turkestan, the history, theory and practice of Sufism, its role in society, translation and publication of sources are studied in parallel. An analysis of the level of knowledge of the problem shows that although scientific works, textbooks, inayatnams (labels), literary works, manokibs, genealogies, donations and testamentary documents about the religious, educational and cultural environment of Margilan attract the attention of domestic and foreign historians of the 19th century, the second half - the beginning of the 20th century, religious and hagiographic sources among Margilan were not studied as a separate and special object of historical research.

The connection of the dissertation topic with the research plans of the higher educational institution where the research was carried out. The dissertation was completed within the framework of the research project A-1-051 - "Formation of a healthy faith among the younger generation based on a systematic analysis of the problems of Islamic studies from primary sources and the religious and educational heritage of our ancestors."

The purpose of the study is a comprehensive study of transformational processes in the cultural environment of the Margelan society in the colonial period - in the second half of the 19th - early 20th centuries.

Research objectives:

show the theoretical and methodological basis for the study of religious hagiographic sources;

determination of the role of mosques and madrasahs, residential buildings, shrines in the city in the religious consciousness of the population;

scientific substantiation of the methodological significance of the study of cultural and legal documents;

reveal the main aspects of the scientific heritage of Muhammad Yusuf Khazin;

displaying the history of Rajia Marginani as a religious hagiographic source;

coverage of specific aspects of religious beliefs in the scientific and literary heritage of Abdurakhman Fahmi Marginani;

description of hagiographic works created among Margilan in the second half of the 19th century - early 20th century;

to prove the scientific and practical significance of the “Ravzat ul-Ansab” manoqib in the study of the history of Islam in the region;

conducting a scientific analysis of military novels by Abdukayum Vahmi Marginani;

revealing the promotion of religious and educational sciences in the heritage of Abdulkadir Makhdum Nozik;

present the classification of the works of Faziljon Makhdum Margilani as a religious hagiographic source;

show the scientific and practical significance of religious and hagiographic sources and develop proposals and recommendations based on the scientific findings.

Object of study. The object of study is the religious and cultural environment of Margilan in the second half of the 19th - early 20th century.

Subject of study. The subject of the study is archaeological, ethnographic and folklore sources, manuscripts and lithographic materials, hagiographic, legal, religious, Sufi, literary manuscripts (manokib, genealogy, irshandnam, Kazy documents), archival documents stored in the personal libraries of Margilan scientists.

Research methods. When studying sources about the activities and scientific heritage of scientists who lived in Margilan in the second half of the 19th - early 20th centuries, a comprehensive, systemic, problematic, historical, comparative, logical approach was used and other methods of scientific knowledge were widely used.

Scientific novelty of the research:

Through the study of the written heritage of 10 Margilan intellectuals who created their works under the pseudonyms Khazin (حزین), Roji (راجی), Nazik (نازک), Vahmi (وهمی), Fahmiy (فهمی), Fazliy (فضلی), Bekiy (بکی), Mozori (مزاری) Mominjon Hakim (مؤمنجان حکیم) and Ghalib (غالب) it was proved that in the 19th century, under the conditions of the political dominance of tsarist Russia, the scientists of Margilan defended traditional national values, expressed a critical attitude towards the norms of morality implanted in society and condemned the policy that was carried out to destroy the foundations of traditional religion and morality.

Based on the analysis of the two works of Muhammad Ali Khoja Margilani *ivilni & If If* سلسلئ نسبئ مشایخ “Nisbat-i Masheyih-Tazyrat Ul-Mashoyiy” and “Shajara-nom” (شجرناما) opiniology was preserved until the end of the XIX century.

They contain important information about the degree of influence of the 10 intellectuals listed above on the internal political life of regional societies.

The purpose of the "Kazi courts", established by Tsarist Russia to discretize and compromise traditional courts, was proved on the basis of chronograms (تأريخ) by Khojajon Roji Marginani written in the abzhad style, dedicated to more than 200 people and more than 100 buildings in the Ferghana Valley;

The hagiographic work "Ravzat ul-Ansab" روضة الأنساب provides information about the genealogy of the Margilon Sayyids of Ubaidulla Khan, Podshahkhan Torah, Valikhon Torah and shows that it is an important hagiographic source for studying the toponymy of the city of Margilon in the second half of the 19th century - the activities of the mystics of the Naqshbandi sect in the region;

The forms of the negative attitude of Margilan residents to the transformational changes made by the new government in the areas of public catering, clothing, transport, healthcare, education were established through the analysis of the epics of Vahmi Marginani "Sayyid Jafar Gazi" (سيد جعفر غازی) and Fahmi Marginani "Yusuf and Zulaikha" (يوسف وزليخا). Specific features of the mentality of the Margilans in this era were identified;

The spirit and content of the Qur'anic verses was preserved in the traditions of the Margilan school of interpretation of the Qur'an in the edifying works of local poets, as evidenced by the study of more than 100 poems (مظومه), such as "Ash'ar talimat adab Nazik" (اشعار تعليمات أدب نازك), "Fathul vadud a'la Sharhil Mavlud" (فتح (الودود على شرح المولود), qasida (قسیده), pandnam (پندنامه), etc.

Practical results of the study.

in the course of the study, religious-hagiographic historical sources (منبع) created in Margilon from the second half of the 19th century to the beginning of the 20th century were introduced into scientific circulation, the historical information contained in them was investigated, and opinions and conclusions about the period were drawn.

analysis of the dissertation data (تحليل) showed that it provides comprehensive and deep knowledge and ideas about the socio-political history of Margilan in the second half of the 19th - early 20th century, the scientific and spiritual heritage (ميراث) of scientists, their role in the development of the Islamic religion;

the study describes for the first time more than 100 mystical literatures (ادبيات), hagiographic lamentations, memoirs (خاطره), handwritten documents (حجت) of the 19th-20th centuries;

it turned out that the intellects lived in Margilan in the second half of the 19th - early 20th centuries; preserved; More than 200 cultural (مدنی), legal (حقوقی) documents in the personal archives of the Sailov (سید), Khoja (خواجه), scientists (علماء), mutavassavuf, judges, letters (مکتوب), vasika (وثيقه), Irshad-nama (ارشاد), pedigrees

the practical significance of the results of the study lies in the fact that they serve to improve the implementation of targeted state programs dedicated to the history of the activities of scientists in Uzbekistan, the upbringing of spirituality, the study of written sources of cultural heritage and bringing them to the younger generation;

from the information presented in the dissertation, hereinafter "History of Islam, source study", "Religious studies", "Islamic studies", research conducted in the areas of "Religious studies", "Islamic studies", lectures read at special courses for higher educational institutions, as well as the possibility of using when preparing books.

Reliability of the results of the study. The reliability of the study is confirmed by authentic lists of historical, hagiographic works of Margilan authors, ethnographic and other materials stored in the funds of the Central Archival Agency of Uzbekistan, the Institute of Oriental Studies, in private collections and archives of the years. Ferghana, Namangan, Andijan, Margilan and Kokand.

Scientific and practical significance of the research results.

The scientific significance of the results of the study lies in the fact that the environment of the ulema in Margilan was revealed, the main features of their work were revealed, and their influence on the contemporary Muslim society was established. The dissertation research also showed the potential of the written heritage of the Fergana Valley in conducting promising research on Islamic studies, historiography, source studies and cultural studies, which is evident from the contribution of Margilan scientists to the development of such branches of Muslim literature as hagiography, history, fiction and mysticism.

The significance of the results of the study lies in its potential to be used in the organization of the courses "History and culture of the peoples of the Fergana Valley", "The contribution of Margilan scientists to the development of Islamic civilization" based on the study of the scientific and literary heritage of Margilan scientists of the second half of the 19th - early 20th centuries. Its significance is based on the possibility of introducing it as a special course into the curricula of higher and secondary specialized educational institutions in the specialty theology, Muslim literature.

Implementation of research results.

Based on the developed proposals based on the results of studying the religious, hagiographic and cultural environment of Margilan in the second half of the 19th - early 20th centuries:

Among the theoretical conclusions made as a result of studying the religious and educational heritage of Margilan scientists are the provisions from the books published by the author of the dissertation "Documents of the mazar found in Xinjiang and Fergana", "Muhammad Yusuf Khazin - Hazrat Khanakahi Hazrat", "Khojajon Khoja Roji Marginani ", "Abdusamad Koil Margilani" (Minutes No. 322/22 dated April 26, 2022 of the Center for Islamic Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan). As a result, along with the theoretical and methodological methods of bringing the sources of hagiography to the population, these publications became an important stage in the study of the social and political history of Margilan;

In the second half of the 19th century - the beginning of the 20th century, special attention was paid to the culture of tolerance in relation to the colonialists in order to maintain peace in the country, which revealed the possibility of using it

to educate modern youth in the spirit of religious tolerance and respect for universal values, in the fight against radicalism. Scientific findings were used in the development of curricula for advanced training courses organized by the Center for Advanced Studies at the International Islamic Academy of Uzbekistan and its regional branches for state and public organizations (Minutes No. 02-03 / 3699 dated May 12, 2022 of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers Republic of Uzbekistan). As a result, he served as a role model in educating the younger generation in a spirit of respect for values;

The dissertation is based on positive examples of the educational activities of Margilan scientists, their attitude to changes in time, adaptation to new conditions, national pride through a satirical attitude to colonial policy, ideological struggle to preserve their religious beliefs, a culture of tolerance towards the colonialists for maintaining peace and tranquility in the Middle Ages. century. These conclusions were used in the preparation of the encyclopedia “Scientists of the Middle Ages” (certificate No. 02/273 dated September 23, 2020 of the Imam Bukhari International Research Center). As a result, along with increasing the interest of young people in science, studying the history of their people, scientists who acted in Margilan contributed to the study of ideal norms in the lifestyle of saints

In the study of socio-economic, cultural and educational issues of the history of Marghilan, documents related to land, water and other real estate belonging to representatives of the Hakim Termizi family, i.e. charity organisations. This information in the study serves as an important source for the study and research of not only Marghilan, but also the social life of the peoples of Turkestan in the 19th and early 20th centuries. As part of the dissertation, the labels of the Termez Sayyids who worked in Marghilan and the activities of the Termez Sayyids during the period of the Kokand Khanate and Tsarist Russia served as the first scientific study. (Reference No. 23 dated April 2022 of the Imam Termizi International Research Center);

On the basis of grants from the German Gerda Henkel Foundation and the Japanese Toyota Foundation, the unique heritage of Marghilan scientists such as Muhammad Yusuf Khazin, Abdusamad Kail Marghilani, Mirkhaydar Tali, Mirkhalil Bukhari, Mulla Abdurakhman, Raji, Abdullakhan Makhdum, Beck, Umidi, Khoja, Nami, Nozik and Fahmy, Mominjan Hakim and Nasimi published more than ten papers.

– The Golden Heritage International Charitable Foundation uses the results of this research to repair architectural monuments, discover and publish ancient manuscripts, study the history of ancient artifacts and popularize them among the population. (Certificate of the International Public Charitable Foundation “Golden Heritage” dated September 9, 2021 No. 01 / -25-22.). As a result, the exemplary aspects of the spiritual heritage of our ancestors, in particular the high moral standards applied on the primordial path of devotion, enlightenment, generosity,

diligence and interaction, have become one of the important factors in increasing the social activity of society and modern youth.

– The National Television and Radio Company of Uzbekistan has published a number of new scientific documents on the legacy of Muhammad Yusuf Khazin Margin, Roji Margin, Abdukodir Makhdum Nozik, Vahmi Marginoni, Fahmi Marginani, Golib Marghilani, Mominjon Hakim Marghilani. (Certificate of the National Television and Radio Company of Uzbekistan No. 02-40-775 dated May 19, 2021).

Thus, the dissertation examines new information about the socio-political and cultural life of Marghilan in the second half of the 19th - early 20th centuries, the historiography of the cultural environment of Marghilan, the activities of mosques, madrasas, shrines and their place in the spiritual life of the population.

Approbation of the research results. The results of the study were tested at 30 conferences, including 25 national and 5 international ones.

Publication of research results. As a result of the study, 45 scientific papers were published, including 16 books. 19 articles were published in scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission and 10 in foreign journals.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, four chapters, a conclusion and a list of sources and references, as well as applications. The research part of the thesis is 256 pages.

Approbation of research results. The research results have been tested at 30, including 25 national and 5 international conferences.

Publication of research results. As a result of the study, 45 scientific papers were published, including 16 books. 19 articles were published in scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission, 10 in foreign journals.

The structure and scope of the thesis. The dissertation consists of an introduction, four chapters, a conclusion and a list of sources and literature, as well as appendices. The research part of the thesis is 246 pages.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The introduction of the dissertation describes the relevance and necessity of the research topic, the level of knowledge of the problem, goals and objectives, the object of research, the subject, scientific novelty, scientific and practical significance of the research, reliability, approbation, implementation in practice, publication of results.

The first chapter of the dissertation is entitled “**Theoretical, methodological and historical foundations for the study of religious hagiographic sources in the Marghilan environment**” and consists of three paragraphs. *The first paragraph is entitled "Analysis of theoretical and methodological problems and research in the study of religious and hagiographic sources".*

In scientific, popular science literature on historiography, the historical missions of rulers, generals, and high-ranking officials are analyzed. In particular, there are countless works written in connection with the entire evolution of the existing historical era to the ruler. However, if you think about it, this ruler is also a product of his time. His style of government is in tune with the time, the socio-historical environment surrounding him, and the aspirations of the political forces he leads. At the same time, an analysis of the activities of scientists and the contribution of their works to the development of society shows the need to study not only Islamic studies, historiography, but also other social sciences.

As a result of the insufficient use of archival documents in the former Soviet Union, the growing influence of the cult of personality, and the lack of field research, the changes in the religious and educational life of Marghilan did not receive full understanding. In this study, more attention was paid to archival materials, handwritten sources of Marghilan scientists. This was an important factor in creating a solid foundation for the objectivity of scientific work. In the past, in the study of this or that historical problem, the works of Russian bourgeois historians written before the "revolution" were excessively used. However, these sources deliberately distorted events, justified the aggressive policy of the autocracy, and discriminated against the indigenous population. However, by this time, archival materials in historical works had become more objective, and research - more objective.⁷

The city of Marghilan, the center of the Marghilan Bekstvo as part of the former Kokand Khanate, was included in 1876 in the Marghilan district of the Fergana region, which was part of the Turkestan Governor-General. Since that time, the city of Marghilan has lost its significance as an administrative center. Although Marghilan is a large city, the regional center was built on its outskirts, where a Russian city was founded, which was called *ينگی مرغیلان* - "New Marghilan".⁸ Since that time, the city of Marghilan was called *ایسکی مرغیلان* - "Old Marghilan". However, despite the loss of administrative significance, the old city of Marghilan retained its socio-economic and cultural status. During this period, Marghilan was one of the largest cities not only in the Ferghana Valley, but in the entire Turkestan region.

The tsarist administration of Turkestan included the posts of the governor-general, military governors, the secret service of the Turkestan district, inspectors of education and the police department. Under the conditions of such a new political regime, the scientists of Marghilan sought to take an active part in the events taking place in society, reflect the socio-cultural renewal, and reveal the true suffering of the people. At the same time, they had to compromise with officials of the tsarist government. This, of course, made their work difficult. In such a situation, Turkestan intellectuals, including scientists from Marghilan, were able to act wisely and prudently.

---

⁷ Аҳмаджонов Ғ.А. Россия империяси Марказий Осиёда. – Т.: М.Ч. “Таълим манбаи жамияти”, 2003. -Б.117.

⁸ Abdulakhatov N.U. Marghilan Intellectuals About the City of New Marghilan // Euro Afro Studies International Journal, (EASIJ.COM), -Б. 154 – 159. DOI: www.doi.org/10.5281/zenodo.4029519, Special Issue, Issue: 2, Vol.: 2, Article: 18, Month: August, Year: 2020. Retrieved from <https://www.easij.com/all-issues>.

Hazrat Khanakhi and his student Muhammadjon Asaka condemned a sermon on religious issues that mentioned the name of the Russian emperor. The scholars of Marghilan openly denied the reference to Russian power in the mosques and did not obey the ruling on the mention of the king, stating that such actions are contrary to Shariah and that whoever does this will be a grave sinner before Allah.⁹

Despite such a colonial order, the content of the works of Marghilan scientists testifies to the adherence to traditions. This is manifested in the following aspects:

- strict adherence to the traditions of teaching teacher-student;
- students were constantly reminded of the need to follow the Hanafi School, which is considered the most moderate of the four Sunni sects;
- strict attention to the Sunnah is encouraged in their activities;
- observance of the conditions of national-mystical education is required in the process of studying in the madrasah;
- religious illiteracy and secular ignorance are regularly condemned;
- high piety has become an integral part of urban culture;
- noble people from among the local population, in accordance with the requirements of Sufi education, sought to hide their virtues from the public in order to avoid arrogance and ambition;
- sincere respect for thinkers and wise scientists is brought up in educational and didactic works;
- scientists of the city professed devotion to universal values.

The listed features are illustrated by examples of the scientific, educational and literary heritage of Marghilan scientists.

The second paragraph of the first chapter is called *"The role of mosques and madrasahs, houses, shrines in the city in educating the population"*, in which "Khonakoh", "Khoja Maoz", "Naiman", "Chakar", "Shirmonpaz", "Khoja Porso" in the city, mosques such as "Pur Siddik" (Kaptarlik Mazar), "Shaldirama", "Gaziyan", "Toron Bazaar", "Moyi Mubarak", "Egiz Tutt", "Jomi". "Uzun havuz" and their scientists in the moral education of Marghilans, economy, activities to promote handicraft culture. Also, historical documents and records indicate that these mosques are among the national architectural monuments of the valley in the moral education of the inhabitants of Margilan, the culture of agriculture, handicraft activities in propaganda are revealed. Also, historical documents and records indicate that these mosques are among the national architectural monuments of the valley.

To date, the architectural monuments of the city of Marghilan and related constituent documents have not been fully studied. In this regard, a systematic study of the history of the architectural monuments of Marghilan is part of the current and promising scientific research. Visiting the graves of great people was of great importance for all residents of the city of Marghilan. According to the data of 1893, 352 people left Marghilan for Hajj. According to the statistical analysis of that time, the city of Marghilan was the largest in terms of the number of pilgrimages in all of Turkestan. This, in turn, testifies to the economic revival of

---

⁹ Абдулахатов Н. Хожа Марғилоний. – Т.: ABU MATBUOT-KONSALT, 2017. – Б. 7.

the life of the population. As a result of economic recovery in the 19th - early 20th centuries, about a hundred shrines operated in the city of Marghilan.

The question of the socio-political, cultural and spiritual life of Marghilan requires further additional research within the framework of special projects. On this topic, there is a need to search for new sources that are still unknown to science, which is associated not only with the relevance, but also with the breadth of coverage of the object of study.

The question of the socio-political, cultural and spiritual life of Marghilan requires further additional research within the framework of special projects. On this topic, there is a need to search for new sources that are still unknown to science, which is associated not only with the relevance, but also with the breadth of coverage of the object of study.

The third paragraph of this chapter, entitled "*Methodological significance of the study of cultural and legal documents*", provides information on the historical significance of *irshadname* (ارشاد نامه), *inayatname* (عنایت نامه), *silsila* (سلسله), and *وقفنامه*, in the second half of the 19th - early 20th centuries.

The question of Marghilan's waqf documents as a historical source is reflected, albeit partially, in the studies of such historians as R. Nabiev,¹⁰ I. Alimov¹¹, Sh. Vakhidov¹². For the period 2007-2020 more than 160 new waqf documents in the city of Marghilan and the villages of the Marghilan district were studied.

In the course of research in Marghilan and nearby areas and villages, more than ten genealogies and inayatnames, letters and documents of sacred families of various contents were discovered. The fact that they occupy a large place in the spiritual life of Marghilan can be understood from the content of these revealed documents¹³. The significance of these documents is due to the fact that the representatives of these blessed families, their words of truth, their instructions on the right spiritual path determined their prestige among the local population. Marghilan scientists, who worked in the second half of the 19th - early 20th centuries, created works dedicated to these families - manokibs with hagiographic content.

The presence of the descendants of Sayyids and Khojas in the city of Marghilan had a great influence on the further development of Muslim traditions here. The fact that representatives of such sacred families lived in Marghilan, and their position among the people, especially among the ruling classes, primarily served to maintain peace here. The sphere of influence of the representatives of these dynasties was so strong that any ruler also sought to act, consulting with their

---

¹⁰ Nabiev R. N. Из истории Кокандского ханства (Феодалное хозяйство Худоярхана). – Т.: Фан, 1973. –388 р; Nabiev R. N. Вақфное хозяйство Кокандского ханства. -Т., 2010.

¹¹ Алимов А.И. Қўқон хонлиги Марғилон вилояти мадрасалари Тарихидан // Илмий хабарнома, АДУ, №2 2012 йил. – Б. 42-49.

¹² Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнавислик (генезиси, функциялари, намояндалари, асарлари). – Т.: Академнашр, 2010. -318 б.; Воҳидов Ш. Қўқон хонлиги тарихи (хонлик тарихи – манбаларда). Том I. Тошкент, 2012. -1493 б.

¹³ Валихўжаев Б. Хожагон силсиласининг Шарқ ва жаҳон фалсафасида тутган ўрни / Шайх Муҳйиддин Ургутий. Мактубот. – Т.: Мовароуннахр, 2006. -Б. 6.

opinion when governing the country. The rulers paid attention to the members of these families and expressed their special respect to them.¹⁴

Documents of this kind serve as important sources not only for Marghilan, but also for studying and researching the social life of the peoples of Turkestan in the 19th and early 20th centuries. In our work, more than 50 *inayatnams* (عنايت نامه) were analyzed, we limited ourselves to describing some ideas about the importance of grace in studying the history of Marghilan. Conducting in-depth studies of such a valuable resource is a challenge for the future.

Waqf documents of Marghilan are one of the most widespread and interesting types of written monuments. There is already an independent academic tradition of studying this type of documents as a separate type of written monuments. A detailed paleographic study of waqf documents allows us to learn many aspects of the social life of that time. Everything is important here: the paper on which the foundation was copied, the time and place of its creation, the style of the letters, the color of the ink, artistic ornaments, and so on. In terms of content, our study showed how these documents reflect the economic, cultural and religious life of not only Marghilan, but the whole of Turkestan.

The second chapter of the dissertation, entitled **“Research of religious sources in the cultural environment of Marghilan”**, examines the role of the heritage of Muhammad Yusuf Khazin, Roji Marginani, Fahmi Marginani, who lived in Marghilan in the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century.

From the personal library of Rakhmatullo Fayzullaev, Marghilan scholar, imam of the Robiya-on Mosque, 12 manuscripts about the heritage of scientists who lived in Marghilan were found. These manuscripts include:

- a story written by Akhunjon kori Vaudili, a story written about the death of Caliph Andijani, a story written about the death and mourning of Hazrat Domla Khanakakhi, a story dedicated to the construction of the mosque and the Khanaka minaret;

- poems by Qori Yusuf Hokandi, the story of Fazl Wahhab Mazari on the death of Hazrat Domla, the story of the hotel Mansurkul ming-bashi, marsiya on the death of Muhammad Obid, the teacher of Khanakokha Hazrat Domla.

- instructions on ethics, manners and duties of the Naqshbandi sect;
- "Hadisi arbain" by Alisher Navoi and treatises on mysticism;
- Explanation of 108 hadiths in Turkish;
- Turkic interpretation of the Surah of the Qur'an and the instructions of Hazrat Khanakai and Muhammad Musa Beki Polmoni;

- Poems of Hazrat Khanakaya and a poem dedicated to Hazrat Ali;

Edifying verses and marsiya Jalaliddin Kori Marginani, dedicated to the scientists of Marghilan.

It can be seen from these manuscripts that the social and educational environment of Marghilan in the second half of the 19th - early 20th century was multifaceted. During this period, mature scientists studied in the madrasas of

---

¹⁴ Абдулахатов Н. Марғилон олимларининг илмий-маърифий мероси (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари). 1-китоб. – Ф.: Classic, 2021.-Б. 32.

Kokand and Bukhara in the city, worked in mosques and khanakas, based on their knowledge and teaching methods, provided religious education and upbringing of young people.

The first paragraph of this chapter, entitled “*The main aspects of the scientific heritage of Muhammad Yusuf Khazin*”, examines the scientific heritage of Muhammad Yusuf Khazin, known as Honakohi Hazrat Domla.

The social and educational environment of the city of Marghilan in the second half of the 19th - early 20th century was diverse. During this period, the clergy, who were educated in the madrasas of Kokand and Bukhara, worked in mosques and khanakas, teaching young people based on their knowledge and teaching methods.¹⁵

In this regard, the multifaceted activity of the mystical scientist Sheikh Muhammad Yusuf Khazin Marginani, who lived in Marghilan in the second half of the 19th - early 20th centuries, deserves special attention. Written sources describe him as a sheikh, murshid, scholar, faqih, mufassir, mudarris, Sharia expert, calligrapher, writer and poet¹⁶.

The main part of the written heritage of Khazin Marginani is poetic works. So far, more than a thousand bytes of ghazals, mukhammas and rubaiyat have been found.¹⁷ His works have survived to this day mainly thanks to the manuscripts of his students and contemporaries. “Bayoz mahbubul-mahbub”, published in Tashkent in 1912, includes four muhammas¹⁸.

Khazin Marginani wrote muhammas in the ghazals of the great brilliant poets of the East: Jami, Hafiz, Khisrav, Bedil, Nodirabegim, which indicates a high level of knowledge of the scientist and poet. The prose works of Khazin Marginani make up the bulk of the teaching materials used by the student-pupils of Hazrat Domla. Among them is the poetic text of the book “Honakoh siigashi”, “Avomil” on morphology¹⁹.

Until now, the name of Khazin Marginani was completely unknown to historians, source scholars, theologians and literary critics. Now he should take an important place in the study of the literary environment of the Ferghana Valley in the late XIX - early XX centuries.

In the second paragraph of this chapter, entitled "History of Raji Marginani as a religious-hagiographic source", the works created in the field of history are analyzed.

The city of Marghilan has long been the place of residence of many great scientists, *fuqaha*, poets and writers. Undoubtedly, one of such great figures who made an invaluable contribution to the development of science, education and religion was the scientist, poet and jurist Khojajon Khoja Raji Marginani (1834-

¹⁵ Файзуллаев Р., Абдулахатов Н. Муҳаммад Юсуф Ҳазин (Хонақоҳий Ҳазрат Марғиноний). – Т.: “Sharq, 2013. – Б. 10.

¹⁶ “Сийға” Тошкент. Ильин босмахонаси. 1912. 1-варақ.

¹⁷ Абдулахатов Н. Ханак-и Хазрат // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Том II. – М.: Наука – Восточная литература. 2018. – Б.397.

¹⁸ Амоний Арабоний. Исмидур Оби равон / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, табдил ва изоҳлар муаллифи - Махмуд Ҳасаний. – Т.: Фан, 2003.

¹⁹ Абдулахатов Н. Марғилон олимларининг илмий-маърифий мероси (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари). 1-китоб. - Ф: Classic, 2021. –Б.33.

1918). The invaluable works of Roji, especially in the field of history, are an important source of information about the socio-cultural processes that took place at that time, the lives of many historical figures. According to reports, Raji Marginani created over two hundred historical chronograms.

The history of the construction of the Raji of various buildings also contains important information about the mosques, madrasahs and hujras built in the Ferghana Valley in the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century²⁰.

The significance of the stories of the Raji lies in the fact that they are an important source that gives a complete picture of the life and work of many historical figures who lived at that time and played an important role in society. These stories allow you to study and understand the worldview and beliefs of the people of that time, to form an idea of the dominant system of government and the real conditions of life²¹.

The third paragraph of this chapter, entitled “*Study of religious views in the scientific and literary heritage of Abdurakhman Fahmi Marginani*”, analyzes the rich historical heritage of Fahmi Marginani.

The scientific and scholarly activity of the Sufi poet and historian Abdurahmon Fahmi (1842-1899), who lived in Marghilan in the 19th century, has not yet been studied by specialists. Abdurahman Fahmi Marginani left a rich legacy throughout his life²².

The "divan" created during his lifetime is clearly written in black ink in the nasta'liq script. In some parts of the Divan, comments in Persian are given in the margins. This work covers issues of religion and education, topics such as morality, divine love, purification of the soul, prayer, human qualities.²³ The Divan consists of 673 pages and is well preserved. The first page says “Kitab Mullah Abdurakhman, who died under the pseudonym Fahmi”. The cover reads: “Written in 1898 and finished. Mullah Abdurakhman Kurbon ogly. He died in the month of Ramadan 1899 AD. "Divan" also includes a story about Yusuf and Zulaikha written by Fahmi.

Fahmi's “Divan” includes more than 11 thousand half-verses and contains a detailed preface, 454 ghazals from classical genres - kita, mukhammasy, tarjeband, masnavi, rubai and tuyuk, as well as the story *سف و زليخا* “Yusuf and Zulaikha”.²⁴ In the “Divan” there is a masnavi called *تعريف مرغيلان جنت نيشان* “Tarifi Marginon jannat nishon”, it consists of seventy-five bayts - one hundred and fifty lines with a description of Marghilan and information about some mazars in it, as well as some information about the poet himself. This masnavi describes the wonderful qualities

---

²⁰ Абдулахатов Н. Рожий Марғиноний таърихлари тарихий манба сифатида // “Ислом зиёси”, 2019. №4.- Б.130-139

²¹ Мадғозиев М., Файзуллаев Р., Абдулахатов Н. Хожажон Хожа Рожий Марғиноний. III. – Т.: NOSHIR, 2016. –Б.24.

²² Абдулахатов Н., Жабборов А., Абдуллаев А. Фарғона азизлари тақдири. – Т.: ABU MATBUOT-KONSALT, 2012. – Б.247.

²³ Мулла Абдурахмон Фаҳмий Марғиноний. Девон. – Т.: GOLD PRINT NASHR, 2018. – Б.3.

²⁴ Абдулахатов Н. Фаҳмий Марғинонийнинг нодир мероси // Шарқ алломалари ёзма меросининг илмий, фалсафий, маънавий тафаккурдаги ўрни. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. Тошкент, 2020. –Б. 86.

of the inhabitants of Marghilan, including their commitment to prayer, fasting and mercy. Abdurakhman Fahmi tried to reveal the national character of the inhabitants of Marghilan, their beliefs, worldview, thinking and moral qualities.

It is clear from Fahmi's masnavi that the historical conditions, political system and socio-economic changes that occurred after the invasion of Tsarist Russia did not affect the national character of the Marghilan people, especially their faith in Islam. Consequently, some features of the national character are relatively stable and do not lose their qualities even in new social conditions; they served to transfer national experience and heritage to the next generations, as well as to assimilate the material and spiritual heritage of their ancestors.

In the third chapter of the dissertation, entitled "**Hagiographic sources created in the environment of Marghilan**", is devoted to the most cherished and beloved among the peoples of the East مناقب manokibs - hagiographic sources²⁵.

The first paragraph of this chapter is entitled "Analysis of hagiographic works created in Marghilan in the second half of the 19th - early 20th centuries". In this section, such hagiographic works are considered as مناقب غوث الأعظم "Hansul Azam Manokyby", مناقب بيبي رابعة "Bibi Roby Manokyby", مناقب خوجه عطار "Khoja Attor", شجره نامه "Shadjaranoma", which contain information about socio- economic, political and spiritual life of society.

Hagiographic works consist not only of the family histories of the sheikhs, but also include other information that is not found in other sources.²⁶ مناقب بيبي رابعة "Bibi Robi'a manokibi" tells the life story of a Sufi woman, Bibi Robi'a.²⁷

مناقب خوجه عطار "Manokibi Khoja Attor", written by Roji Marginani, tells the story of a saint named Muhammad Aminkhoja, known as Khoja Attor, who lived in Marghilan in the late 19th and early 20th centuries.²⁸

Due to his high respect for the descendants of Gavsul Azam, who lived in Marghilan, Roji Marginani also wrote another hagiographic work called "Manokibi Gavsul Azam", consisting of 3 parts and 280 half-verses. Later, this tradition of writing manokibs was also practiced by other Marghilan scholars. Other prominent representatives of the cultural environment of Marghilan, Mullah Umarjon Makhdum²⁹ and Golib Marghilani,³⁰ also wrote مناقب غوث الأعظم "Manokibi Gavsul Azam".

Golib Marghilani writes in his hagiographic work مشدعل "Mash'al": "The reason for writing this book was the prayers of Sayyid Bahodirkhan Tur, one of the great descendants of Hazrat Gavsul Azam, and the promise given to him".³¹

²⁵ Останақулов И. "Муҳаммад Сиддиқ Рушдий "Тазкирату-л-авлиё" асарининг Шарқ агиографик манбаларини ўрганишдаги аҳамияти" тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертациясининг автореферати. -Т.,2011. –Б.5.

²⁶ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. -Т.: Ўқитувчи, 1994. –Б. 255.

²⁷ Мўминов А., Абдулаҳатов Н., Кавахара Я, Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле) / Токио чет тиллари университети, Осиё-Африка тил-маданияти тадқиқот институти. 2007. №3.- Б.40.

²⁸ Абдулаҳатов Н. Марғилонийларнинг манокиб асарлари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Тошкент, 2021. Махсус сон. – Б.149-152.

²⁹ Девони Ғурбатий (Мулла Умаржон Махдум Юсуфбек хожи ўғли) – Ф.: Фарғона, 2008. – Б.132-133.

³⁰ Абдулаҳатов Н. Ғолиб Марғилонийнинг "Насаб" асари // "Ислом – тинчлик ва бағрикенглик дини" Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Т., – 2020. – Б. 86-92.

³¹ Golib Marghilani. Torch. Handwritten copy of the work. Stored in the personal library of R. Fayzullaev.

The scientific significance of the work of Mirsayyid Muhammad Alikhoja Marghilani شجره نامه “Shajaranoma” is not only that it covers the history of the house of Sayyids in Marghilan.³² This hagiographic work describes the historical aspects of medieval historical processes in the Ferghana Valley, including the history of shrines such as Shah Mansur (VIII century), Sheikh Zunun (XI century), Hazrat Suriani (XII century), Nasirruddin Marginani, Ashik Yusuf (XIX century). This hagiographic work is also important in the study of historical events associated with the penetration of Islam into the Ferghana Valley.

The second paragraph of this chapter, entitled “Scientific and practical value of the hagiographic work “Ravzat ul ansob” in the study of the Islamic history of the region”, examines the hagiographic works dedicated to the famous Marghilan scholar Sheikhul-Islam Sayyid Valikhan Ture (1812–1889). The manuscripts of روضة الأنساب “Ravzat ul ansab” were hidden until the 1980s. Valikhan Tura's grandson, Kilichkhon Muzzafarkhanov (1892-1965), played an important role in the preservation of the manuscripts.³³ During the research, three copies of the manuscript "Ravzat ul ansab" were identified.³⁴

Two of them are prose, and the third manuscript is written in verse. The manuscript consists of 62 pages, and this hagiographic work was copied at the end of the 19th century in Old Uzbek in Arabic script.³⁵ They make available information about the life and noble qualities of the saints who lived in Marghilan, and also provide interesting evidence about the lifestyle and customs of the inhabitants of the city.

The third paragraph of the third chapter, entitled “Scientific analysis of the stories of Abdukayum Vahmi Marginani”, deals with the hagiographic works of Vakhmiy Marginani, who lived in the second half of the 19th century. His works include:

1. Lyric works (ghazals, muhammas, prayers, quatrains, fards).

At present, the only manuscript containing the poems of Abdukayum Vakhmi has been discovered. The manuscript with verses by Vahmi Marginani is kept in the house of Alimov Muhammadjon, born in 1949, a resident of the Sufilar mahalla in the village of Suzak, Shakhrikhan district, Andijan region.

Manuscript size. 15x27 cm. The manuscript consists of 224 pages (448 pages). The manuscript includes the works of Fariduddin Attar, Abdulhak Dehlavi and the rubaiyat of Hafiz Sherazi in Persian and Tajik, as well as the poems of Wahmi in Uzbek, Persian and Tajik, including 6 muhammas, 2 munodjats and 22 ghazals. 2. "Haft ghazzat" story. The epic of Abdukayum Vakhmi "Haft ghazzat" has not come down to us in full. The surviving passage contains an interesting description of the battle between the son-in-law of the Prophet, Hazrat Ali, and the Dragon. 3. “The legend of the battles of Sayyid Jafar Ghazi”. Manuscript size.

³² Марғилон саййидлари тарихидан [Матн] / тузувчи Н.Юсупова. – Т.: Ислом университети, 2018. - 172 б.

³³ Currently, one of the manuscripts is kept in the house of Akhrokhon Kilichkhanov (b. 1944), who lives on Dzhurakhon Sultanov Street in Marghilan

³⁴ Kawahara Yayoi. Private Archives on Makdumzada Familu in Marghilan. TIAS Central Eurasian Research Series №7. Tokio. 2012. P.277.

³⁵ Абдулахатов. “Равзат ул ансоб” манокіби – муҳим тарихий манба // Ёш олимлар илмий тўплами. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2019. – Б.62-69.

17x26 cm. It consists of 416 pages (831 pages). Author's note. It was copied in black and red ink in Turkic in 1267 AH. In addition to the "Tale of the Battles of Sayyid Jafar Ghazi," the manuscript includes 20 ghazals, several quatrains, and 14 munajats of the epic. "The legend of the battles of Sayyid Jafar Ghazi" plays an important role in the legacy of Vahmi Marginani. Two complete copies of this military work have been preserved. Large manuscript, about 16,000 lines.

The hagiographic work "The Legend of the Battles of Sayyid Jafar Ghazi" is written in the spirit of Eastern values and teachings, and much can be said about the features and qualities of the work. In fact, the author mastered in his work the experience of folk epos and written literature. The poet's observation, combined with historical truth and the spirit of the folk image, the work acquired an attractive spirit.

The works of Abdukayum Vahmi Marginani contain information about the socio-cultural processes that took place at that time, about the lives of many historical figures and are important sources in the study of the history of Islam in Central Asia.

The fourth chapter of the dissertation "**Religious and educational heritage of the Marghilan ulama in the second half of the 19th century at the beginning of the 20th century**" examines the legacy of scientists who worked in Marghilan in the second half of the 19th - early 20th centuries.

The first paragraph of this chapter, entitled "*Advancement of Religious and Enlightenment Sciences in the Legacy of Abdukadyr Makhdum Nozik*", refers to the legacy of Abdulkadir Makhdum (1856-1914), the famous calligrapher, qazi and historian Nozik, who lived in the village of Kubo, Marghilan district at the beginning of the 20th century.

Significant socio-political changes that took place in Turkestan in the second half of the 19th - early 20th centuries were reflected in the work of poets who lived and worked in Marghilan and its environs, including the poetry of Abdukadyr Makhdum Nozik. In his poems, Nozik complained about the depreciation of religious culture during the invasion of tsarism, about the detrimental consequences of unbelief, and called on his contemporaries to be educated and wise.³⁶

This literary heritage of Abdukadyr Makhdum Nozik acquired a social and moral meaning. His اشعار تعليمات أدب نازك "Ash'aori talimot adab Nozik", firstly, increased the interest of Muslims in the education of their children, and secondly, formed love for the teacher in the hearts of parents. This work greatly influenced the development of self-education. Although the "Divan" of Abdukadyr Makhdum Nozik was dominated by religious and mystical ideas, it also reflects many social problems of that time.³⁷

---

³⁶Мадғозиев М., Файзуллаев Р., Абдулахатов Н. Хожажон Хожа Рожий Марғиноний. III. – Т.: NOSHIR, 2016.-Б.359.

³⁷Абдулахатов Н. Абдуқодир Махдум Нозик меросининг тадқиқи //“Марказий Осиё халқлари маданияти, диний анъана ва урф-одатлари” Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. “Ўзбекистон халқаро ислом академияси” нашриёт-матбаа бирлашмаси. – Т., 2021. – Б.223

His “Divan” includes more than 4,000 half-verses and a preface, gazelles, mukhammas, tarzheband, masnavi, rubai and tuyuk, stories, marsiya, translations and the poem “Gulnoma” from classical genres. Abdukadyr Nozik describes more than 50 colors in his epic گلنامه “Gulnoma” and compares each of them with human behavior.³⁸ "Gulnoma" has become one of the most important textbooks on Islamic education. The works of Abdukadyr Makhdum Nozik, written in Arabic, Persian and Turkic, are valuable as a rare and priceless treasure of our people.

The second paragraph of this chapter, entitled “Classification of the works of Foziljon Makhdum Marghilani as a religious hagiographic source”, examines the legacy of one of the scientists who lived and worked at the end of the 19th and the first half of the 20th century, jurist and writer Faziljon Makhdum Fazli Marghilani.

At one time, Fazli Marghilani occupied a leading position among the scientists of the Fergana Valley as an expert in Shariah and a virtuous sheikh, he made an invaluable contribution to the formation of the spirituality of the local population, the wider dissemination of the noble ideas and moral principles of Islam.³⁹ In particular, as a legal scholar, he played an important role in the practical application of the rules of the Hanafi School in the region.⁴⁰

One of the greatest achievements of Faziljon Makhdum was the creation of a number of scientific and theological works. Many of his works on tafsir, history, literature, ethics and translation are remarkable as treasures of our spiritual heritage. Many of his poetic works under the pseudonym "Fazli" contain invaluable advice that encourages people to do good.

Among the works of Faziljon Makhdum Marghilani are the following:

1. Interpretation of the last part of the Qur'an, it explains the thirtieth chapter of the Qur'an and Surah Mulk. 2. Translation of “Nazmul Aqid” by Badul Amal, which includes comments on the works of the scholars of Ahl al-Sunna wa'l-Jamaa, Usman al-Oshi. 3. "Fazli's Admonition" - a review of about fifty wisdoms and instructions on various general problems of social life. 4. Special pamphlet on the rule to draw beautiful conclusions from the verses of the Qur'an. It speaks of the pious quality of acting in accordance with the meaning of the Qur'anic verses. 5. The work فتح الودود على شرح المولود “Fathul Vadud ala Sharhil Mavlud”.

6. Several poems written under the pseudonym Fazli. All of these works, discovered during the study, are in handwritten form and not grouped, they are kept in the hands of different people. All these works are written in the Turkic language.

The study of the life and scientific heritage of Faziljon Makhdum Marghilani leaves no doubt that the activities of Marghilan scientists will serve as an excellent example for today's generation. It is gratifying that Marghilan scientists were able to patiently and steadfastly withstand the hardships and trials that fell to their lot

---

³⁸ Абдулахатов Н.У. Неизвестные страницы истории русского города Скобелева конца XIX – начала XX в. (по материалам местных историков) // Политические, социально-экономические и межэтнические процессы в пограничных регионах России в XVI – начале XX в. Материалы Международной научно-практической конференции (г. Уфа, 1-4 июня 2020 г.) Уфа, 2020. - С.236.

³⁹ Фозилжон махдум Сулаймон ўгли. Куръон тафсиридан бир шингил. – Ф.: Фарғона, 2002. –Б.5.

⁴⁰ Файзуллаев Р., Абдулахатов Н. Фозилжон Махдум Марғилоний. IV. – Т.: NOSHIR, 2017. –Б.12.

and overcome them with honor. That is why their sacred name is preserved today, and the modern generation looks to them as an example for themselves.

The third paragraph of this chapter, entitled “*Scientific and practical significance of the study of religious hagiographic sources*”, explores the specifics of the heritage of Marghilan scientists.

Scientists of Marghilan in the second half of the 19th - early 20th centuries sought to convey their religious skills to the people through poetry.⁴¹

The study of this poetic heritage focused mainly on the artistic aspects of the works. However, with the help of a poetic form, Marghilan scientists wanted to convey their ideas and instructions. For this reason, this heritage is an important research topic not only for literary critics, but also for the study of history, Islamic studies, theology, cultural studies, sociology, musicology, and folklore.

As Polatjon Kayumov noted, "the absence of an artistic word turned into a set of dry general words".⁴² Almost all theologians in the Marghilan madrasas were poets and wrote equally in Uzbek and Tajik. In a letter to Pulatjon Kayumov, Mufazzal Makhsum Marghilani noted that their love for poetry was more than poetry.⁴³

At the end of the fourth chapter, it is said that this study revealed information about almost a hundred scientists who lived and worked in Marghilan in the second half of the 19th - early 20th centuries. Their lives and scientific activities today are a classic example of knowledge, piety, humility and modesty, an example of the biographies of people who have dedicated themselves to the service of Islam. Today we must remember the names of these great sons of Marghilan, collect facts about their lives, study the rich scientific and spiritual heritage that they left behind, and pass it on to our people.

CONCLUSION

As a result of the study of the doctoral dissertation on the topic “Studying the religious and hagiographic sources of Marghilan in the second half of the 19th - early 20th centuries”, the following conclusions were made:

1. As a result of the political and economic changes that occurred after the conquest of the Kokand Khanate by Tsarist Russia, Marghilan became one of the largest cities in Turkestan, the center of spiritual and scientific life.

2. Marghilan scientists in the second half of the 19th and the first half of the 20th century experienced a period of historical change, when the Kokand Khanate was conquered by tsarist Russia, and the Soviet government, built on the policy of atheism, brought socio-political, spiritual and moral chaos to the region. However, social disintegration under the influence of external circumstances did not affect

---

⁴¹Abulahatov N. Rahmonov A. HERITAGE OF XXth CENTURY SCHOLARS FROM MARGHILAN // - Исламская духовность, рациональность и этнокультурные традиции как факторы противодействия религиозному экстремизму» Материалы международной научной конференции, посвященной празднованию 20-летия Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Астана. 2016.– Б.38-39..

⁴²Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкираи Қаюмий. – Т.: “ЎзРФА Қўлёзмалар институти тахририй нашриёт бўлими”, 1998. –Б.501-502.

⁴³ Амоний Арабоний. Исмидур Оби равон / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, табдил ва изоҳлар муаллифи - Маҳмуд Ҳасаний. – Т.: Фан, 2003. – Б.7.

the activities of Marghilan scientists, who devoted their entire lives to serving religion and the people, striving to flawlessly fulfill their enormous social mission.

3. "Old Marghilan", located next to the city of "New Marghilan", which was built on the basis of European traditions, functioned as a city that retained its centuries-old national values, but the issue of the economic and cultural life of the city still remains insufficiently comprehensive and systematically studied. In connection with the revolutionary changes of 1917, the religious environment of Marghilan under the communist regime was criticized, so this topic was ignored by experts as an object of study until independence.

4. The city of "New Marghilan", founded by Tsarist Russia, served as the administrative center of the military governor-general of the Fergana region, and "Old Marghilan" served as the religious center of the Fergana Valley and a refuge for scholars of all Islamic disciplines.

5. In the second half of the 19th century, at the beginning of the 20th century, Margilan was noted as a city that carefully preserved its national values, studied in historical and source terms.

6. In the second half of the 19th century, by the beginning of the 20th century, Margilan was one of the capital cities of the Ferghana Valley. A stable religious and spiritual environment here served not only as an important factor in the residence of many Sharia scholars and mature mystics, but also in the hagiographic works associated with them in the series Ravzat-ul Ansab, Manokibi Gavsul Azam, Mash'al, Nasabnoma, "Shajaranoma" also caused the creation.

7. The second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, in the hagiographic works of Vahmi and Fakhmi, created in Margilan, various social events experienced by our people in the recent past, the worldview of the people of that time, customs and traditions are described in a peculiar way. These hagiographic works contain history, ethics, ethics, geographical and various information about people.

8. The history and lamentations created by Roji, Nozik, Bekiy in the cultural environment of Margilan need to be studied not only as a literary genre, but also as a historical source. Since these marsia and stories not only reflect the socio-cultural processes of that time, religious and moral knowledge, the spiritual and intellectual level of the population, but also because they contain information about the lives of many historical figures, they acquire an important initial value. research.9. The role and significance of the scientific heritage of scientists who worked in Marghilan in the second half of the 19th - early 20th centuries lies in the fact that their works tell about the life and work of many historical figures who lived in this environment and played an important role in society. The study of this heritage not only helps to imagine their features, but also allows you to understand the worldview of the people of that period, their attitude to the dominant system of power and the real conditions of life.

10. Understanding the inevitability of the decline of Islamic culture, which has been developing in Turkestan for hundreds of years, the scientists of Marghilan were able to ensure the preservation and transfer of their knowledge to future generations of scientists.

11. The conviction of Marghilan scientists that if human development is not carried out on the basis of Islamic morality, then atheism will lead to all kinds of evil, and that Islam is the source of all good and human deeds, is still relevant today. In their works, the idea is that Islam plays an important role in preventing regional wars, economic crises and environmental tragedies in the world.

12. The works of scientists who lived in Marghilan at the end of the 19th - the first half of the 20th century, which relate to visiting holy places, can be useful not only in studying the history of Islam, but also in the development of modern pilgrimage tourism.

Based on the findings, the following recommendations were made:

1. The materials of the dissertation can be usefully used for teaching special courses on the history of Islam in Central Asia and creating teaching aids in the specialty "History".

3. Compile a catalog of sources, periodicals, documents of the works of Margilan scientists based on research materials together with the International Islamic Academy of Uzbekistan, the Center for Islamic Civilization, the Academy of Sciences, the Imam Bukhari International Research Center, print facsimile copies of manuscripts.

4. The State Museum of History and Culture of the Ferghana Region, the Margilon City Museum of Local History and Local Lore can organize special exhibitions and expositions based on the works and personal archives of Margilon scientists.

5. Creation by the National Television and Radio Company of Uzbekistan and the National Agency "Uzbekkino" of feature films and documentaries about the exemplary life and work of Margilan scientists with the help of memories associated with the memories of Margilan scientists.

6. The Ministry of Tourism and Sports should develop tourist destinations for shrines associated with the names of the allams of Margilan, and create special booklets and works for tourists.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc 26.04.2018. Isl/Tar/F.57.01
ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА

АБДУЛАХАТОВ НОДИРЖОН УРАИМОВИЧ

**ИССЛЕДОВАНИЕ РЕЛИГИОЗНЫХ И АГИОГРАФИЧЕСКИХ
ИСТОЧНИКОВ В МАРГИЛАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ
XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

24.00.01 – История и источниковедение ислама

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ НА СОИСКАНИЕ УЧЕНОЙ СТЕПЕНИ
ДОКТОРА НАУК (DSc) ПО ИСТОРИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Ташкент – 2022

Тема диссертации доктора наук (DSc) по историческим наукам зарегистрирована Высшей аттестационной комиссией при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № В.2018.1.DSc/Tar137.

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистана. Автореферат диссертации на трех языках – узбекском, английском и русском (резюме) – размещен на веб-странице Научного совета (www.IIAU.uz) и на Информационно-образовательном портале «Ziyounet» (www.ziyounet.uz).

Научный консультант:

Остопакулов Нарвонджин,
доктор исторических наук

Официальные оппоненты:

Бабаджанов Бахтиёр Мирранович
доктор исторических наук, профессор

Шадманова Сабобер Базарбаевна
доктор исторических наук, профессор

Яён Каваклар
доктор филологических наук, доцент

Ведущая организация:

Академия наук Республики Узбекистан
Институт истории

Защита диссертации состоится 12.04.2022 года в 19⁰⁰ часов на заседании Научного совета DSc 26.04.2018. IsI/Tar/F.57.01 по присуждению ученых степеней при Международной исламской академии Узбекистана (адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А. Кадари, д. 11. Тел.: (99871) 244 94 70; факс: (99871) 244 00 65; e-mail: info@IAU.uz; Международная исламская академия Узбекистана).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована под № _____) (адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А. Кадари, д. 11. Тел.: (99871) 244 00 91).

Автореферат диссертации разослан «___» _____ 2022 г.
(реестр протокола рассылки № _____ от «___» _____ 2022 г.)

Д.Р. Махсудов
Председатель Научного совета по
присуждению ученых степеней, доктор
исторических наук (DSc), доцент

С.А. Рустанн
Ученый секретарь Научного совета по
присуждению ученых степеней, доктор
филологических наук (DSc), доцент

З.М. Исламов
Председатель научного семинара при
Научном совете по присуждению ученых
степеней, доктор филологических наук,
профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация докторской (DSc) диссертации)

Цель исследования – обосновать значение религиозных и агиографических источников культурная среда Маргилана второй половины XIX - начала XX веков.

Объект исследования является религиозная и культурная среда Маргилана второй половины XIX - начала XX века.

Научная новизна исследования:

Через изучение письменного наследия 10 интеллектуалов Маргилана, создававших свои труды под псевдонимами Хазин (حزین), Роджи (راجی), Назик (نازک), Вахми (وهمی), Фахмий (فهمی), Фазлий (فضلی), Бекий (بکی), Мазорий (مزاری), Моминджон Хаким (مؤمن جان حکیم) и Галиб (غالب) было доказано, что в XIX веке в условиях политического доминирования царской России, ученые Маргилана отстаивали традиционные национальные ценности, высказывали критическое отношение к насаждавшимся в обществе нормам морали и осуждали политику, которая проводилась по разрушению основ традиционной религии и морали.

На основе анализа двух произведений Мухаммада Али Ходжа Маргилани سلسلئ نسبتي مشايخ - "Силсилаи нисбат-и машойих" и "Шаджаранома" (شجرناما) было установлено, что традиция составления генеалогий сохранялась до конца XIX века. Они содержат важные сведения о степени влияния 10 вышеперечисленных интеллектуалов на внутривнутриполитическую жизнь региональных обществ.

Предназначение «казийских судов», учреждённых царской Россией для дискретизации и компрометации традиционных судов было доказано на основе хронограмм (تاریخ) Ходжаджона Рожи Маргинани написана в абжадном стиле, посвящена более чем 200 людям и более чем 100 сооружениям в Ферганской долине;

В агиографическом труде «Равзат уль-Ансаб» روضة الأنساب представлены сведения о генеалогии Маргиланских сайидов Убайдуллахана, Подшаххан Тора, Валихон Тора и показано, что он является важным агиографическим источником для изучения топонимии города Маргилон во второй половина 19 века - деятельность мистиков секты Накшбанди в регионе;

Формы негативного отношения жителей Маргилана к трансформационным изменениям, производимым новой властью в сферах общественного питания, одеяния, транспорта, здравоохранения, образования, были установлены через анализ эпосов Вахми Маргинани «Сайид Джафар Гази» (سید جعفر غازی) и Фахми Маргинани «Юсуф и Зулайха» (یوسف وزلیخا). Были определены конкретные черты менталитета маргиланцев в эту эпоху;

Дух и содержание коранических стихов было сохранено в традициях маргиланской школы по толкованию Корана в произведениях назидательного характера местных поэтов, о чем свидетельствует изучение более 100 стихотворений (مظومه), таких как «Аш'ар талимат адаб Назик»

فتح الودود على شرح) «Фатхул вадуд а'ла Шархил Мавлуд» (اشعار تعليمات أدب نازك), касыда (قسیده), панднама (پندنامه) и др. (المولود).

Внедрение результатов исследования. На основе разработанных предложений по итогам изучения религиозной, агиографической и культурной среды Маргилана второй половины XIX – начала XX веков:

К числу теоретических выводов, сделанных в результате изучения религиозно-просветительского наследия ученых Маргилана, относятся положения из книг, опубликованных автором диссертации “Документы мазара, обнаруженные в Синьцзяне и Фергане”, “Мухаммад Юсуф Хазин – Хазрат Ханакахи Хазрат”, “Ходжаджон Ходжа Роджи Маргинани”, “Абдусамад Коил Маргилани” (Протокол № 322/22 от 26 апреля 2022 года Центра исламской цивилизации в Узбекистане при Кабинете Министров Республики Узбекистан). В результате, наряду с теоретико-методологическими приемами доведения до населения источников агиографии, эти публикации стали важным этапом в изучении общественно-политической истории Маргилана.

Во второй половине XIX века – начале XX века особое внимание уделялось культуре толерантности в отношении к колонизаторам в целях сохранения мира в стране, что выявило возможность ее использования для воспитания современной молодежи в духе веротерпимости и уважения к общечеловеческим ценностям, в борьбе против радикализма. Научные выводы были использованы при разработке учебных программ курсов повышения квалификации, организованных Центром повышения квалификации при Муждународной исламской академии Узбекистана и ее региональных отделений для государственных и общественных организаций (Протокол № 02-03/3699 от 12 мая 2022 года Комитета по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан). В результате он послужил образцом для подражания в воспитании молодого поколения в духе уважения к ценностям.

В основу диссертации положены положительные примеры просветительской деятельности маргиланских ученых, их отношение к изменениям времени, адаптация к новым условиям, национальная гордость через сатирическое отношение к колониальной политике, идеологическая борьба за сохранение своих религиозных убеждений, культура толерантности к колонизаторам за сохранение мира и спокойствия в средние века. Эти заключения использовались при подготовке энциклопедии “Ученые Средневековья” (справка № 02/273 от 23 сентября 2020 г. Международного научно-исследовательского центра Имама Бухари). В итоге наряду с повышением интереса молодежи к науке, изучением истории своего народа, ученые, действовавшие в Маргилане, поспособствовали изучению идеальных норм в образе жизни святых.

В изучении социально-экономических и культурно-просветительских вопросов истории Маргилана важную роль играют также документы,

связанные с землей, водой и другим недвижимым имуществом, принадлежащим представителям рода Хакима Термизи, т.е. благотворительные организации. Эти сведения в исследовании служат важным источником для изучения и исследования не только Маргилана, но и общественной жизни народов Туркестана в XIX – начале XX веков. В рамках диссертации для первого научного исследования послужили ярлыки термезских сайидов, работавших в Маргилане, и деятельность термезских сайидов в период Кокандского ханства и царской России. (Справка № 04-07/39 от 9 апреля 2022 года Международного научно-исследовательского центра имама Термизи).

На основе грантов немецкого фонда Герды Хенкель и японского фонда Toyota изучено уникальное наследие маргиланских ученых, таких как Мухаммад Юсуф Хазин, Абдусамад Каил Маргилани, Мирхайдар Тали, Мирхалил Бухари, Мулла Абдурахман, Раджи, Абдуллахан Махдум, Бек, Умиди, Ходжа, Нами, Нозик и Фахми, Моминджан Хаким и Насими опубликовано более десяти работ.

Международный благотворительный фонд “Золотое наследие” использует результаты этого исследования при ремонте архитектурных памятников, обнаружении и публикации древних рукописей, изучении истории древних артефактов и их популяризации среди населения. (Справка Международного общественного благотворительного фонда “Золотое наследие” от 9 сентября 2021 г. № 01 / -25-22.). В результате образцовые аспекты духовного наследия наших предков, в частности высокие моральные стандарты, применявшиеся на исконном пути преданности, просвещения, щедрости, усердия и взаимодействия, стали одним из важных факторов в повышении социальной активности общества и современной молодежи.

Национальная телерадиокомпания Узбекистана опубликовала ряд новых научных документов о наследии Мухаммада Юсуфа Хазина Маргина, Роджи Маргина, Абдукодира Махдума Нозика, Вахми Маргинони, Фахми Маргинани, Голиба Маргилани, Моминджона Хакима Маргилани. (Справка Национальной телерадиокомпании Узбекистана № 02-40-775 от 19 мая 2021 года).

В диссертации, таким образом, рассмотрена новая информация об общественно-политической и культурной жизни Маргилана во второй половине XIX – начале XX веков, историографии культурной среды Маргилана, деятельности мечетей, медресе, святых и их месте в духовной жизни населения.

Апробация результатов исследования.

Результаты исследования были протестированы на 30 конференциях, в том числе на 25 национальных и 5 международных.

Опубликованность результатов исследования.

По результатам исследования опубликовано 45 научных трудов, в том числе 16 книг. В научных изданиях, рекомендованных Высшей

аттестационной комиссией, опубликованы 19 статей, 10 – в зарубежных журналах.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения, списка источников и литературы, а также приложений. Исследовательская часть диссертации составляет 246 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть, I part)

1. Мўминов А., Абдулаҳатов Н., Кавахара Я, Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле) / Токио чет тиллари университети, Осиё-Африка тил-маданияти тадқиқот институти. 2007. №3.- 232 б.
2. Абдулаҳатов Н., Ғозиев Т. Бурҳониддин Марғинович: тарихий ҳақиқат ва асотирлар. – Т.: Янги аср авлоди, 2010. – 488 б.
3. Эшонбобоев Ў., Абдулаҳатов Н. Марғилон маҳаллалари тарихидан. (Машад даҳаси. Биринчи китоб). – А.: Андижон, 2012. – 82 б.
4. Абдулаҳатов Н., Жабборов А., Абдуллаев А. Фарғона азизлари тақдири. – Т.: ABU MATBUOT-KONSALT, 2012. – 288 б.
5. Файзуллаев Р., Абдулаҳатов Н. Муҳаммад Юсуф Ҳазин (Хонақоҳий Ҳазрат Марғинович). – Т.: Sharq, 2013. – 544 б.
6. Абдулаҳатов, С. Абборов, А. Тошқулов. Сармозор зиёратгоҳи. – Т.: BAYOZ, 2014. – 192 б.
7. Файзуллаев, Р. Абдулаҳатов Н. Абдуссамад охунд Қоил Марғилоний. – Т.: NOSHIR, 2014 й. – 380 б.
8. Мадғозиев М., Файзуллаев Р., Абдулаҳатов Н. Хожажон Хожа Рожий Марғинович. III. – Т.: NOSHIR, 2016. – 528 б.
9. Файзуллаев Р., Абдулаҳатов Н. Фозилжон Махдум Марғилоний. IV. – Т.: NOSHIR, 2017. – 336 б.
10. Абдулаҳатов Н. Хожа Марғилоний. – Т.: ABU MATBUOT-KONSALT, 2017. – 400 б.
11. Абдулаҳатов Н. Тошқулов А., Қодиров В. Файзиобод файзлари. – Т.: Kitobdornashr, 2019. – 160 б.
12. Остонақулов И., Абдулаҳатов Н. Байъат ур-ризвон ёки одамийлик силсиласи. – Т.: Qamar media, 2020. - 480 б.
13. Абдулаҳатов Н., Муртазаева М. Марғилондаги Тиллохўжа эшон зиёратгоҳи. – Ф.: Classic, 2021. – 164 б.
14. Абдулаҳатов Н., Муртазаев М. Шох Мансур зиёратгоҳи. – Ф.: Classic, 2021. – 288 б.
15. Абдулаҳатов Н. Марғилон олимларининг илмий-маърифий мероси (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари). 1-китоб. - Ф.: Classic, 2021. – 612 б.
16. Абдулаҳатов Н. Марғилон ҳокимлари. Қўқон хонлиги ва Чор Россия мустамлакаси даврида. 2-китоб. – Ф.: Classic, 2021. - 610 б.

II бўлим (II часть, II part)

17. Abdulahatov N. Diversity of womens mazaras // Muslim and Xinjiang Shinmen Yasushi, Sawada Minoru and Waite Librairie D'amerique Et D'orient Jean Maisonneuve Successeur 3 Bis, Place la Sorbone, Paris. 2013. P. 158-173.
18. Dogueli J. Abdulahatov N. Ein Vogel ohne Flugel ein Garten ohne Schatten Trauerverse und Gedenken in zentralasien // Der Tod in kultur und Medizin. Berlin. 2014. P. 245-259.
19. Абдулахатов Н. Муминов А. Суйар-хан-тура // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Том II. – М.: Наука – Восточная литература. 2018. – Б. 344.345.
20. Абдулахатов Н. Ханак-и Хазрат // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Том II. – М.: Наука – Восточная литература. 2018. – Б.397.
21. Абдулахатов Н. Теолог-ханафит Суйар-хан-тура Маргилани // I Международный форум “Богословское наследие мусульман России”: I том: сборник научных докладов конференций, г. Болгар, 13–19 октября 2019 г. Казань: ИД “МеДДоК”, 2020. – Б.38-52.
22. Абдулахатов Н. Советлар даврида ислом (“Коммуна” газетаси материаллари асосида) // Ўзбекистонда Исломшунослик ютуқ ва истиқболлари 2019 йил июнь Тошкентда бўлиб ўтган халқаро семинар мақолалари тўплами. Истанбул. 2020.–Б.161-182.
23. Abdulakhatov N.U. Margilan Intellectuals About the City of New Margilan // Euro Afro Studies International Journal, (EASIJ.COM), P, 154 – 159. DOI: www.doi.org/10.5281/zenodo.4029519, Special Issue, Issue: 2, Vol.: 2, Article: 18, Month: August, Year: 2020. Retrieved from <https://www.easij.com/all-issues>.
24. Абдулахатов Н.У. Неизвестные страницы истории русского города Скобелева конца XIX – начала XX в. (по материалам местных историков) // Политические, социально-экономические и межэтнические процессы в пограничных регионах России в XVI – начале XX в. Материалы Международной научно-практической конференции (г. Уфа, 1-4 июня 2020 г.) Уфа, 2020. С.236-239.
25. Abdulakhatov 2020. Margilan Ruler Sultan Murad-Bek. International Journal on Integrated Education. 3, 9 (Sep. 2020), 245-249. DOI: <https://doi.org/10.31149/ijie.v3i9.639>. <http://journals.researchparks.org/index.php/IJIE/article/view/639>.
26. Зиёдов Ш. Ю., Абдулахатов Н.У. Фарғона музейларининг кўлэзма коллекциялари // Ўзбекистондаги кўлэзма фондлари. Муҳофаза қилиш, каталоглаштириш ва мутахассислар малакасини ошириш 2019 йил июнь Самарқандда бўлиб ўтган халқаро анжуман мақолалари тўплами. Истанбул. 2020.–Б.117-121.
27. Abdulakhatov N, Koraboev Sh. 2021. Some Characteristics of Marcia (Based on materials from the literary environment of Margilan in the 19th - early 20th centuries). *International Journal on Integrated Education*. 4, 3 (Apr. 2021), 410-415. DOI:<https://doi.org/10.31149/ijie.v4i3.1520>.

28. Абдулаҳатов Н. Марғилон саййидлари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. -Т., 2007. – № 1. – Б. 34-35.
29. Абдулаҳатов Н. Муҳаммад Юсуф Хонақоҳий - XIX аср аср Марғилон маданий муҳитининг йирик сиймоси // ТИУ илмий-таҳлилий ахбороти. – Т., 2013. – № 2. – Б.21-25.
30. Абдулаҳатов Н., Ҳошимова Н. Рожий ижодида таълим масаласи // Муғаллим ҳам узликсиз билимлендриў Нокис – 2014.№ 1. – Б.95-98.
31. Абдулаҳатов Н.У. XIX аср Марғилон уламолари фаолиятида соғлом бола тарбияси // Имом ал-Бухорий сабоқлари. -Т., 2014. – № 2. – Б. 22.
32. Абдулаҳатов Н. XIX – XX аср бошларида Марғилонда аёллар мактаби // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – Т., 2014. – № 3. – Б.72-73.
33. Абдулаҳатов Н. Мавлоно Мир Абдурахим Марғиноний // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – Т., 2017. – № 3. – Б.23-25.
34. Абдулаҳатов Н. Парвардигор ҳузурида ҳам айта оласизми // “НИДОҲАТ”, Тошкент, 2019. №4, - Б.28.
35. Абдулаҳатов Н. Бухорий домла – Мирхалил Марғиноний // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – Т., 2019. – № 3. – Б.11-13.
36. Абдулаҳатов Н. Рожий Марғиноний тарихлари тарихий манба сифатида // “Ислом зиёси”, 2019. №4.-Б.130-139.
37. Абдулаҳатов Н. Заки Валидий ва Марғилон маданий муҳити // Ислом тафаккури. 2019.№4 сон.- Б.20-23.
38. Абдулаҳатов Н. Ҳажв халқ хизматида // Тафаккур. – Т., 2019. – № 3. – Б. 122-124.
39. Абдулаҳатов Н.Бухоро амири табибининг хотиралари // “Ислом тафаккури”, (махсус сон) – Т., 2020. –Б.37-40.
40. Абдулаҳатов Н. Марғилон ёрликлари ва вақфлари муҳим манба сифатида // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – Т., 2020. – № 2. – Б.58-60.
41. Абдулаҳатов Н.Амир Олимхоннинг табиби // Тафаккур. – Т., 2020. – № 2. – Б. 91-95.
42. Абдулаҳатов Н. Мўминжон ҳаким хотираларида Абдурозик Марғиноний таърифи // Имом ал-Бухорий сабоқлари. -Т., 2020. – № 4. – Б.19-20.
43. Абдулаҳатов Н. Записки Маргиланских ученых о туризме // Ислом тафаккури. -Т., 2021. Махсус сон. -Б.76-78.
44. Абдулаҳатов Н. Марғилонийларнинг маноқиб асарлари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. -Т., 2021. Махсус сон. – Б.149-152.
45. Абдулаҳатов Н. Домлои Марғилоний қисмати // Тарихнинг номаълум саҳифалари. Тўққизинчи китоб. –Т.: Akademnashr, 2020. -Б.100-113.

Автореферат “Жамият ва бошқарув” журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб, ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги матнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Босишга рухсат этилди: 30.08.2022 йил
Бичими 60x84 ¹/₁₆. «Times New Roman»
гарнитурда рақамли босма усулда чоп этилди.
Шартли босма табағи 4. Адади 100. Буюртма № 192

«Fan va ta’lim poligraf» MChJ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Дўрмон йўли кўчаси, 24-уй.